

16
MEGYEI MONOGRAFIÁK.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGI ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI ÁLLAPOTA.

KÖZREBOCSÁTJA A M. T. AKADÉMIA NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGÁNAK
HOZZÁJÁRULÁSÁVAL A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSULAT.

VAS VÁRMEGYE
KÖZGAZDASÁGI LEIRÁSA.

IRTA

ÉHEN GYULA

KÜLÖNLNYOMAT

A «KÖZGAZDASÁGI SZEMLE» 1905. ÉVI OKTÓBER–DECZEMBER HAVI FÜZETEIBŐL.

BUDAPEST

PESTI KÖNYVNYOMDA-RÉSZVÉNY-TÁRSASÁG

1905.

Eddigelé a következő monografiák jelentek meg:

I. kötet (szerkesztette Körösi József.)	
1891. Körösi József	Bevezetés.
1. Grünwald Béla	Zólyom megye.
2. Szmrecsányi Arisztid	Liptó megye.
3. Pisztóry Mór	Pozsony város.
4. Sváb Frigyes	Szepes megye.
5. Ifj. Kubinyi Miklós	Árva megye.
II. Ifj. gróf Széchenyi Imre	Somogy megye (1892.)
III. Gaál Jenő	Békés megye (1892.)
IV. Gaál Jenő	Csanád megye (1892.)
V. Ballagi Géza	Zemplén megye (1893.)
VI. Berényi Pál	Sopron megye (1895.)
VII. Thuróczy Károly	Nyitra megye (1896.)
VIII. Nyegre László	Máramaros megye (1900.)
IX. Ruffy Pal	Bars megye (1901.)
X. T. Nagy Imre	Csik megye (1902.)
XI. Téglás Gábor	Hunyad megye (1903.)
XII. Legenyey Bodnár Péter	Bodrogköz (1903.)
XIII. Jeszenszky Ignác	Torontál vármegye.
XIV. Barabás Endre	Udvarhely megye (1904.)
XV. Kis Ernő	Veszprém megye (1905.)
XVI. Éhen Gyula	Vas vármegye (1905.)

16

MEGYEI MONOGRAFIÁK.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGI ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI ÁLLAPOTA.

KÖZREBOCSÁTJA A M. T. AKADÉMIA NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGÁNAK
HOZZÁJÁRULÁSÁVAL A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSULAT.

VAS VÁRMEGYE KÖZGAZDASÁGI LEIRÁSA.

IRTA

ÉHEN GYULA

KÜLÖNLENYOMAT

A »KÖZGAZDASÁGI SZEMLE« 1905. ÉVI OKTÓBER, DECEMBER HAVI FÜZETEIBŐL.

BUDAPEST

PESTI KÖNYVNYOMDA-RÉSZVÉNY TÁRSASÁG

1905.

I. Bevezetés. Vas vármegye az ország délnyugati határszélén 5035·31 négyzetkilométer területet foglal el és lakosainak száma a legutolsó népszámlálás eredménye szerint 418.905. Ebből 220.823 magyar, 125.032 német, 17.847 horvát, 237 tótajkú, 38 oláh, 18 szerb, 4 ruthén; 52.498 pedig egyéb anyanyelvet beszél. A magyarul tudók összes száma 257.203. E szám adatok tehát igazolják, hogy Vas vármegyében a nemmagyar ajkúak száma túlhaladja az összlakosságnak 40%-át; és ennek dacára a nemzetiségi velleitásoknak semmiféle nyomával nem találkozunk; sőt, mint örvendetes esemény constatálandó, hogy a vármegye két rendezett tanácsú városában és 615 kis- és nagyközségében a közigazgatás hivatalos nyelve kizárólagosan csak magyar.

A m. kir. államvasutaknak budapest-győr-gráci fõvonal, a szabadalmazott es. és kir. déli vaspályának bécs-kanizsa-pragerhofi fõvonalát a vármegye székhelyén, Szombathelyen keresztül, ezen ténnyel a vármegye székvárosa a vasuti közlekedés szempontjából vett vasuti góczpont jelentőségére emelkedett. Ezen elõnyös helyzet azután természetszerûen vonta maga után a szombathely-kõszegi, a szombathely-pinkafõi, a szombathely-pozsonyi, a szombathely-rumi, a kõrmend-németújvári, a czell-dõmõlk-pándorfi és a felsõeõr-taresai helyi érdekû vasutvonalaknak létesítését; melyek összesen 60 vasuti állomással közvetítik a vármegye személy- és teherforgalmát.

Vas vármegye vasuti közlekedése, illetõleg Szombathely, mint vasutközlekedési csomópont tizenegy irányban szétágazó vasuti vonalainál fogva, az ország összes vármegyéi, illetõleg városai között Budapest után az elsõ helyen áll. És e kedvezõ helyzetet még elõnyösebbé alakítja azon alapos kilátás, mely szerint a szombathely-kõrmend-muraszombati, a szombathely-pornó-pinkamindszenti és a rum-türjei vasutvonalaknak kiépítése is a legközelebbi jövõben várható.

Vas vármegye vasuti hálózatának, mint a közgazdasági élet e jelentõs tényezõjének fentebb vázolt arányai már magukban véve megrajzolják a megye közgazdasági helyzetének kiemelkedõ körvonalait. És ehhez a kedvezõ állapothoz csatlakoznak azután a kisebb-nagyobb városok, melyekbõl, mint az intellektuális erõk természetszerû fókusaiból jótékonyan áradnak szét a mûveltségnek termékenyítõ sugarai; távolosó vidékek lakóiban ébresztvén fel és ápolván a kulturhaladás és közgazdasági fejlődés vonatkozásaiban szunnyadó kedvet és hajlamokat.

A modern közegészségügy követelményének (esetornázás, vízvezeték, szilárd utcaburkolás, parkok, stb.) megfelelõ módon

berendezett Szombathely városa mellé, ekként sorakoznak még: Kőszeg r. t. város és az egyes közigazgatási járásoknak városi jellegben jelentkező székhelyei, melyek, mint a kulturális és közgazdasági élet emporiális helyei, a bennök egyesülő fogyasztók jelentékeny számánál fogva, kisebb-nagyobb termelési köröket alkotván maguk körül, ezen termelési körökben már az egyoldalú magtermelés helyét, az intenzívebb gazdálkodási rendszer foglalja el, nagy súlyt helyezvén a marhatenyésztéssel kapcsolatos tejtermelésre, a baromfitenyésztésre és a kertii gazdaságnak jelentékeny hasznát biztosító gazdasági ágaira.

Az az összhang tehát, melyet a fogyasztók és a termelők érdekei között a fejlődő viszonyok Vas vármegye területén máris megteremtettek: a közgazdasági élet magasabb színvonalának mértékét állapítja meg.

Egyébként az alább közlendő adatok lesznek hivatva megvilágítani a megyének virágzó mezőgazdasági helyzetét, fejlett ipari és kereskedelmi viszonyait, valamint kulturális fejlettségének azon fokozatát, melyek együttes hatásukban az ország vármegyéi között oly előkelő helyet biztosítanak Vas vármegye számára.

II. Földrajzi vázlat. Vas vármegye területének alakja szabálytalan négyszög; szögleteiben: Marczaltó, Lapincsújtelek, Petáncz-Széchenyikut és Jánosháza községekkel.

A vármegye területének térfogata 946.789 kat. hold, vagyis 5035.31 □-kilométer. E szerint Vas vármegye nagyság szerint ez összes vármegyék között a tizenkilencedik helyen áll.

Vas vármegye nyugat felől Stájerországgal határos, mely északon egész a villamos-lövői völgyben levő Hármashatárig; délen pedig Barkócz községig kanyarodik. Hármashatártól Kirchsclagig Alsó-Ausztria határolja a vármegyét, melynek északi folytatásában Sopron vármegye, északkeleten Győr vármegye, keleten Veszprém vármegye, délen pedig Zala vármegye képezik Vas vármegyének határait.

A megye természetes határait a következő folyóvizek alkotják: dél felől a Mura, a Kerka és Kis-Kerka, a Zala és a Szőce patak; keleten a Marczal folyó; északon a Rába, a Kis-Rába, a Répce és Albáncz, valamint a Lékától északra elterülő völgyben a Vörösárok; nyugat felől pedig a Lapincs, a Ritschein, a Lendvának egy baloldali mellékpatakja és a Határpatak, mely Petáncz mellett ömlik a Murába.

Vas vármegye keleti vidéke legnagyobb részt róna, a kis magyar Alföldnek, az ugynevezett pozsonyi medencének kiegészítő alkotó része. A vármegye nyugati része pedig hegyes-völgyes.

Vas vármegyének legmagasabb emelkedése az úgynevezett Szálkó vagy Irottkő, mely 883 méter magas fekvésében egyúttal az egész Dunántúlnak legmagasabb hegyesúcsa. A megyének legmélyebben fekvő pontja ennek északkeleti csúcsában van, a Marczaltóhoz közel fekvő Cseke-ér mellékén, melynek fekvése csak 121 méter magasságban emelkedik a tenger színe fölé.

Vas vármegye hegyei a Központi Alpések, a Tauern-hegység keleti folytatását képező stájer, vagyis nóri havasoknak nyulva-

nyai. E hegyláncolatok három főcsoportra oszlanak. Az első csoport a Rába folyótól délre esik; a második csoport a Rába és a Lapincs között van; a harmadik csoport pedig a Rábától, illetőleg Lapincstól északi irányban húzódik.

Az első az 1446 méter magas Schöcknek folytatása, melynek főgerince keleti irányban húzódva, »Hegyhát« nevet vesz fel és a »Kemenesalja«-ban végződik.

A második csoport a »Hochlentsch« folytatása, mely Gyana-falvánál, illetőleg Szentgotthárdnál ér véget.

A harmadik csoport pedig az 1723 méter magas »Wechsel« nyulványa, melynek magyar központja a fentebb már említett Szálkő. A Wechselt sokszor még június hónapban is hó borítja, a minek következménye, hogy a vármegye északnyugati zúgában fekvő Felső-Eőr és Pinkafő tájéka már egész hegyvidék, melynek klímája többé nem oly enyhe, hogy sikeres szőlőművelés alá lenne vonható.

Vas vármegye keleti részében több különálló hegycsúcs emelkedik ki a rónaságból; ilyenek a Sághegy (292 m.), a Kis-Somlyó (220 m.) és a Sitkei hegy, melyek épp úgy, mint a német-ujvári Várhegy, vulcanikus eredetűek.

Vas vármegye lejtési viszonyai elég sajátosak. Csak a vármegye déli része tartozik a Mura-Dráva, illetőleg a Balaton rendszeréhez. A vízválasztó legmagasabb pontja Felső-Szölnöknél van, neve: »Ezüsthegy«, magassága 404 méter; legalacsonyabb pontja pedig a Mura mellett van 179 méternyire a tenger színe felett.

A Muravölgyön és Marczal völgyén kívül megemlítendők még: a Rábavölgy, a Lapincsvölgy, a Ósík völgye, Kis-Székvölgy, Pinka völgye, Nagy-Szék völgye, Villámos völgye, Fehérpatak völgye, Vöröspatak völgye, Rohoncspatak völgye és a Gyöngyös völgye, mely Gyöngyösfő alatt 381 méter magas.

Vas vármegye főfolyói: a Rába, a Lapincs, a Pinka, a Gyöngyös, a Répcze, a Mura és a Zala.

Tarcsa községének északi részében terül el a gyógyító erejéről nevezetes vasastartalmú fürdőtelep, mely modern berendezésénél fogva is nagy látogatottságnak örvend s melynek ásványvize messze vidéken ismeretes. Kitünő ásványvizet szolgáltat még a Muraszombat mellett lévő Petáncz-Széchenyikút, valamint a Németujvár szomszédságában fekvő »Sóskút«.

III. Néprajzi vázlat. Vas vármegye népélete a legtarkább változatosságot mutatja. Határai között egymás szomszédságában élnek magyarok, németek (hienczek, svábok), horvátok és vendek.

Ez utóbbiak a lakosság legősibb eleme, a kiket már a megye földjén találtak honfoglaló őseink.

A horvátok Árpádházi királyaink uralkodása alatt települtek át. A német nyelvű lakosság pedig részint a határos ausztriai és stájer vidékről származott ide, részint szintén itt talált őslakosságot.

A magyar nyelvű lakosság eredete már kevésbé világos. Majdnem egészen bizonyos, hogy a X. és XI. századokban a vármegye nyugati felében még nem volt magyar szó hallható. A keleti rész magyarságának a multja korábbi; de, hogy mikor

kezdődik, arról sem az irott források, sem a régészeti leletek nem nyújtanak kellő felvilágosítást, sőt még az a kérdés is eldöntetlen, vajjon a határőrökként letelepített úgynevezett »órségiek« melyik Árpád-házi királyunk alatt költözködtek ide székelyföldi hazájukból.

A nyelvi különbségek daczára a vármegye népessége érzésben egészen magyar. A hiencz, a sváb épp oly büszke magyar voltára, mint akár a vend, akár a horvát.

Vagyonosság dolgában a magyarságé az elsőség; a vendség túlnyomó részben szegény.

A községek külső alakításában, elrendezésében négy főtypust ismerhetünk fel. A síkvidéki községek, különösen a magyarok, leginkább utczás faluk, melyek egy-egy, rendszerint hosszú utczából állanak (pl. Német-Genes), melyhez utóbb apróbb utczák csatlakoztak (pl. II.-Peresztég). Az úrbéri birtokokon keletkezett jobbágy-községek általános typusa a soros falu, melyben az utczának csak egyik vonalát, vagyis szerét látjuk teljesen kiépítve (pl. Hegyháton, vagy Kemenesalján). Végül itt találjuk a csoportos falvakat, tekervényes és rendetlen utczáikkal, mozaikszerűen elszórt házaikkal (pl. Őri-Szentpéter). E három főtypushoz tartoznak a vendvidéki falvak is, az egyes telkek közepén, tehát nagyon elszórtan épült házaikkal.

A házak építésmódja és beosztása nagyon különböző. A sebesen haladó művelődés nyomában eltűntek a régi házak; az újabbak pedig chablonos épületek, minden eredetiség, jellegzetesség nélkül.

Legeredetibb és egyúttal a legősibb házak, az úgynevezett boronaházak, csak azokon a vidékeken láthatók, melyekre hajdanában rengeteg erdőségek borultak. Ezek a fagerendákból összerótt és sárral betapasztott házak szalmával fedvék; sátoros, vagy üstökös tetejűek. Homlokzatuk az utczára tekint, alig 30 cm. átnérőjű ablakkal. A ház udvarra néző részén van a bejárat. A küszöböt egy vastag gerenda alkotja. Ezen át lépünk be a kemény nélküli való sötét konyhába, melyből egy alacsony ajtón át a szobába jutunk. A szoba butorzata: ágy, szemes kályha a kemenczepaddal, a mely egyúttal éjjeli fekvőhelyül is szolgál, egy almárium, a szögletben derékszögű lóca, előtte asztal, az asztal felett az itt-ott még festett és tulipános tálás. Nem ritkák a magyar szobákban a tulipános ládák sem, csakogy festéseiken ritkák a magyar figurák; a vend és horvát rikitőszinű szlávformák uralkodnak ezeken is.

A szobával és konyhával ugyanazon tető alatt van az istálló, a szűk kamara és a kis félszer. A telek végében áll a lábas pajta; az udvaron, a konyhaajtóval szemben pedig áll a disznóól, vagyis hidas.

A háznak emez ősi formája mellett sok másforma divatos. A néplélek szempontjából legfeljebb azok a házak említendők még, melyeknek deszkaoromzatán tarka-barka színekkel festett figurális díszítéseket látunk. Ezek csak a szinmagyar községekben (Hegyháton, Órségben) találhatók és oromzati díszítéseik, valamint a kapufélfákon látható ezírfázatok valódi magyar izűek.

A ruházatban is kevés a jellegzetes. A magyar paraszt

nyári öltözéke hétköznapon ing és bőszárú gatya; vasárnapokon és a téli időben barnás, vagy sötétkékes színű szövetrohát visel. A vitézkötéses, zsinóros magyar nadrág még a legtöbb magyar községben divatos; de a mellény már egyszerű és a rövid dalmányon sem lehet már látni a régi díszítést. A németek pantallót és cipőt hordanak, zekéjük városias formájú; a horvát községek lakóinál még szórványosan megtaláljuk az ezüstpitykés mellényt. A női ruházat általában egyszerű, alkotó részei: a cipő, ránczos felsőszoknya, rékli és keszkenő.

Az őrsegi magyar lányok piros selyemszálakkal kihimezett fekete szövetcipőt viselnek. Körmend vidékén még mindig fennáll a régi divat, mely szerint a lányok és menyecskék a világosszínű és virággal tarkázott felsőszoknya alatt 8—10 alsószoknyát hordanak. A magyar parasztnő ünnepi ruhájában a világos, a németében a barna, a horvátok és vendek ruházatában a rikitő színek uralkodók.

A népesség táplálkozása a vagyonosság méretei szerint változó. Legjobban táplálkozik a rába- és gyöngyösmenti nép; szerényebb táplálékkal él a németség; szegényesen élnek a vendek, a kiknek földjük a Muraszombat körül elterülő termékeny kis síkságot, az úgynevezett Muravölgyét kivéve, csak zab-, bab- és burgonyatermelésre alkalmas.

A táplálkozás és vagyoni jólét fokmérője a kamara, melynek ajtaja vagy a konyhából nyílik, vagy pedig — különösen magyar falvakban — a tornáczról külön bejárója van. A kamarában látjuk a deszkákból összeácsolt hombárt, szalma- és vesszőfonatú kosarakban a babot, kölest, mákot és aszaltgyümölcsöt, bucsérban a télire elrakott tojást; a menyezet gerendáiról a hájtartó között füstölt ódalasok, sonkák függenek alá, melyeknek a jó gazda még aratáskor is bővében van.

Mészárszékekben vásárolt hús csak ritkán kerül az asztalra, legfeljebb vásár- és ünnepnapokon. A szegényebb elem örül, ha sátoros ünnepek alkalmával láthat marhahúst. A szárnyasokkal is kiméletesen bánnak. A ház asszonya szívesebben viszi a közeli városba a baromfiakat, hogy azokat eladhassa, vagy megvárja a vándor tikászt, hogy nála váltsa pénzre libáját, réczéjét, csibéjét és tojásait.

A gyümölcsnek is nagy szerepe van a táplálkozásban; bár gyümölcsenyésztés szempontjából — különösen a magyar vidékeken — meglehetősen közömbösséget tapasztalunk, ellentétben a német lakossággal, mely czéltudatosan és jelentékeny haszonnal foglalkozik a gyümölcsstermeléssel.

A sütés-főzés gondjai főképpen nagyobb ünnepeken, lakodalmak alkalmával és búcsúk napjain foglalkoztatják a háziasszonyt. Ilyenkor két-háromféle leves, ludaskása, töltöttkáposzta, pecsenye, rétes, kalács és sütemény kerül az asztalra és még a legszegényebb család is módját ejti, hogy egy pohár borban is legyen része.

Mindenesetre különös, hogy az anyagi jóléttel éppen nem áll arányban a népesség szaporodása. A szegény vend család átlag 5—6 tagból áll; sőt van számos oly vend család, melyhez 9—12 gyermek tartozik. A német is szépen szaporodik. De nem

állítható ez általánosságban a magyarságról, különösen a vagyonosabb őrsegi népről, hol az egygyermek-rendszer mellett évről-évre aggasztóan csökken a népesség száma.

A parasztság munkás és általában józan. Főfoglalkozása a földművelés. De e mellett foglalkozik háziiparral is. Vékákat, zsomborokat kötnek, kosarakat fonnak; az ügyesebbek maguk készítik a mezőgazdasági és házi eszközeik jórészét is. Az aszszonyok a téli időben fonnak, szőnek és itt-ott elég csinos hímzéseket is készítenek.

Általában a népesség ügyeskezü és eleven észjárású; de ravasz. A magyar nyílt, a német titkolódzó, a vend alázatos, a horvát furfangos.

Szép erényük a munkaszeretet és a vallásosság; kiváló érzékük van a tisztaság iránt.

A dolgoztalan, tékozló és iszákos ember megvetés tárgya. Megszólás éri azt, ki alapos ok nélkül az istenitiszteletet (misét, predikációt) elmulasztja.

A népítélet sokszor külsőségekben is megnyilatkozik. Kiczé-gérezik a rossz hírű lányokat, megkülönböztetik a megesetteket.

A magyar tüzesvérű, bátor; a bor mellett hamar kitör belőle a virtus. A német higgadt, a vend méla, a horvát pedig lármás.

A magyar cigány mellett, a német és horvát rezesbanda mellett mulat, a vend harmonikaszó mellett is szívesen járja a tánczot. A nemzeti közérzés szempontjából érdekes jelenség, hogy a német, horvát és vend is csak a magyar nótákért lelkesül.

Egyik elsőrendű jellemvonása a népességnek, az ősihez való törhetlen ragaszkodás. Ebből magyarázhatók ki a különféle népszokások, babonák és a népleleknek különböző egyéb megnyilatkozásai, melyek Vas vármegye földjén még mindig sikerrel jutalmazták a népéletet kutatók munkáját.

IV. Általános jellemzés. (Népesség, közigazgatás, közoktatás, közegészség stb.)

Vas vármegye területi nagysága és népességének aránya a megfelelő összhangot mutatják. Sőt, a népszámlálásnak eddigi adatai azt tanúsítják, hogy népessége folytonosan szaporodik. Ekként statisztikailag behozott tény, hogy Vas vármegye lakosságának száma az 1890. évi népszámlálás eredménye szerint 391.903 volt, és e szám az 1900. évi népszámlálás alkalmával 418.905-re emelkedett; tehát a népesedési mozgalom 12·4% szaporodást mutat.

A vármegye népsűrűsége □ kilométerenkint 76·5 ‰.

A 418.905 lakoságból a mezőgazdasággal és kertészettel foglalkozók száma 290.049.

Bányászattal és kohászattal foglalkozik 626.

Iparral foglalkozik 60.406.

Kereskedelemmel és hitelügygyel 8.647.

Közlekedés 8.883.

Közszolgálat és szabadfoglalkozás 9.279.

Véderő 2.688.

Napszámosok 15.274.

Házi cselédek 91.196.

Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak 12.116.

Ezek közül olvasni és írni tud 276.511.

A polgári népesség vallásfelekezeti szempontból következőleg oszlik meg:

Van róm. kath. 311.930.

Görög-kath. 41.

Görög-kel. vall. 43.

Ág. h. ev. 83.048.

Ev. ref. 12.039.

Unitárius 15.

Izraelita 9.358.

Felekezetnélküli 18.

Vas vármegye közigazgatási területének székhelye Szombathely. Feloszlik tíz közigazgatási járásra és van két rendezett tanácsú városa.

A közigazgatási járások felosztása és beosztása a következő:

1. Felső-eőri járás 83.774 kat. hold területen 10 körjegyzőséggel, 60 községgel, 45.873 lakossal és 7.289 lakóházzal.

2. Czellömölki (korábban Kis-Czell) járás 101.748 kat. hold területen 13 körjegyzővel, 41 község 38.730 lakossal és 5.819 lakóházzal.

3. Körmendi járás 90.790 kat. hold területen 10 körjegyzővel, 55 község 32.558 lakossal és 4.877 lakóházzal.

4. Kőszegi járás 76.143 kat. hold területen 9 körjegyzőséggel, 53 község 25.584 lakossal és 4.275 lakóházzal.

5. Muraszombati járás 93.873 kat. hold területen 11 körjegyzőséggel, 114 község 48.340 lakossal és 8.783 lakóházzal.

6. Németujvári járás 74.921 kat. hold területen 8 körjegyzőséggel, 51 község 34.801 lakossal és 5.716 lakóházzal.

7. Sárvári járás 93.265 kat. hold területen 9 körjegyzőséggel, 46 község 35.253 lakossal és 4.455 lakóházzal.

8. Szentgotthárdi járás 120.534 kat. hold területen 15 körjegyzőséggel, 80 község 54.759 lakossal és 9.497 lakóházzal.

9. Szombathelyi járás 104.987 kat. holdnyi területen 9 körjegyzőséggel, 65 község 36.840 lakossal és 4.933 lakóházzal.

10. Vasvári járás 97.584 kat. hold területen 10 körjegyzőséggel, 50 község 33.486 lakossal és 4.583 lakóházzal.

11. Kőszeg r. t. város 7.999 kat. hold területen 7.930 lakossal és 899 lakóházzal.

12. Szombathely r. t. város 5.278 kat. hold területen 24.751 lakossal és 1.702 lakóházzal.

A most felsorolt közigazgatási járások és r. t. városok lélekszáma, a lefolyt négy évtizedben, a mindenkori népszámlálás eredményeihez képest a következő változásokat mutatják:

Sorsz.	Járás és város neve	Évszám			
		1869	1880	1890	1900
1	Felső-eőri járás	41.035	43.367	45.362	45.873
2	Czellödömölki járás	32.934	34.679	36.297	38.730
3	Körmendi járás	24.631	26.879	30.052	32.558
4	Kőszegi járás	24.108	24.933	25.072	25.584
5	Muraszombati járás	36.255	41.100	44.986	48.340
6	Németujvári járás	29.125	31.033	34.343	34.801
7	Sárvári járás	28.018	30.305	32.872	35.253
8	Szentgotthárdi járás	45.087	48.578	53.245	54.759
9	Szombathelyi járás	29.447	31.650	34.106	36.840
10	Vasvári járás	24.485	27.532	30.827	33.486
11	Kőszeg r. t. város	6.915	7.301	7.422	7.930
12	Szombathely r. t. város	9.666	13.225	16.133	24.751

Vas vármegyének tíz országgyűlési képviselői választókerülete van, összesen 31.457 választóval.

A választókerületek beosztása a következő:

1. Szombathelyi választókerület . .	4034 választóval.
2. Sárvári	2818
3. Felső-eőri	2825
4. Németujvári	2675
5. Szentgotthárdi	2328
6. Muraszombati	4686
7. Rumi	2739
8. Czellödömölki	2680
9. Kőszegi	2643
10. Körmendi	4029

Vas vármegye területén 108 anyakönyvi hivatalban az elmúlt évben összesen 15.560 születés, 10.198 halálozás és 3.901 házasságkötés esete lett bejegyezve.

Vas vármegye népoktatásügye a következő képet tárja elénk:

1. Óvodák száma 34. Ezekben működik 35 óvónő, 1 óvó . . . =	36
2. Elemi iskolák száma 510. Ezekben működik tanító és tanítónő	702
3. Polgári iskola van 8. Ezekben működik tanító és tanítónő .	58
Összesen . 796	
4. Iparostanoncz-iskola van	12
5. Alsófokú keresk. iskola	3
Összesen . 567	
6. Középiskola van	4
7. Felső kereskedelmi	1
8. Tanító-képező	1
9. Tanítónő-képező	2
10. Felsőbb leányiskola	1
11. Női kereskedelmi tanfolyam . . .	1
Összesen . 577.	

Állami iskola van	45	(elemi 42, polg. 3).	Tanerő	72	(f. 56, nő 16)
Községi » »	31	(» 28, » 3)	»	77	(» 53, » 24)
R. kath. » »	307	(» 305, » 2)	»	436	(» 360, » 76)
Év. ref. » »	16	(» 16, » —)	»	18	(» 17, » 1)
Ág. ev. » »	106	(» 106, » —)	»	135	(» 133, » 2)
Izr. » »	12	(» 12, » —)	»	19	(» 17, » 2)
Magán » »	1	(» 1, » —)	»	3	(» —, » 3)

Összesen 518 iskola (el. 310, polg. 8). Tanerő 760 (f. 636, nő 124).

Magyar ajkú iskola van 346. Idegen ajkú pedig 172. Összesen 518.

Az idegen ajkú iskolák nagyobb részében kielégítő sikerrel, a kisebb részében pedig kevesebb sikerrel tanított a magyar.

Az állami iskolák évi fentartása került összesen 142.893 koronába ;

és pedig : 42 elemi iskola 106.643 korona
3 polgári » 36.250 »

Összesen 142.893 korona.

A tankötelesek száma volt :

3—5 éves (óvodaköteles 27.950, a 34 óvodába bejárt 2.828, 6—12 éves tanköteles 75.135.

Ebből iskolába járt 74.341, és pedig elemibe 53.020, ismétlőbe 18.640, polgáriba 1.127, felső kereskedelmi, alsó kereskedelmi és ipariskolába 1.554, összesen 74.341.

A 74.341 iskolalátogató vallásfelekezetek szerinti megosztása a következő :

Róm. kath. 56.250, görög-keleti 1, év. ref. 2.085, ág. ev 14.224, unitárius 1, izraelita 1.780.

Anyanyelv szerint :

Magyar 41.401, német 22.270, tót 7.365, horvát 3.305.

Vas vármegye területén van 4 gymnasium, melyekben az elmúlt 1904/5. tanév folyamán 58 tanár, 965 ifjút tanított. Még pedig :

1. A felső-lövői főgymnasiumban 18 tanító erő közreműködése mellett összesen 207 tanuló volt.

2. A kőszegi kath. gymnasiumban (IV osztály) 193 tanulót tanított 7 tanár. (A jövő tanévtől kezdődőleg fokozatos fejlesztéssel főgymnasiummá alakul.)

3. A szentgotthárdi VII osztályból álló állami gymnasiumban 17 tanító erő tanított 173 tanulót.

4. A szombathelyi kir. kath. főgymnasiumot látogatta összesen 392 tanuló 16 tanító erővel.

E négy gimnáziumon kívül a szombathelyi felső kereskedelmi iskolában 17 tanító erő működött összesen 205 tanulóval.

A vármegye 615 községe közül 603-ban van az iskolát látogató tanköteles gyermekek oktatására szolgáló faiskola és csak 12-ben nincsen.

A lefolyt tanévben összesen 159.900 esetben volt iskolamulasztási eset kimutatva ; mely esetek alkalmából kirovatott és bevételzetetett összesen 2.200 korona. A behajthatatlan birságpénzek közmunkára lettek változtatva. A beszedett birságpénzek pedig iskolai célokra felhasználva.

Vas vármegye közegészségi szervezetére vonatkozó adatokat a következőkben ismertetjük.

A vármegye területén 77 gyakorló orvos és 5 sebész működik. Van továbbá 208 okleveles bába és 16 II-od rendű bába. Kórház van a megye területén 8, melyek közül kettő nyilvános kórház jellegével van felruházva.

A gyógyszertárak száma 29; ezeken kívül pedig van 7 kézi gyógyszertár.

Van Szombathelyen állami bábaképező intézet, állami gyermekmenedékhely és az itteni kórházzal kapcsolatosan »gyógyíthatatlan betegek menedéke«, melyet gr. Festetics Dénesné alapított. Ugyancsak Szombathelyen még ezen év folyamán megkezdik a Fehér-Kereszt-Egylet által kezdeményezett »gyermekkórház«-nak felépítését, melyhez az állam is teteemes segélylyel járul hozzá.

Kőszegen pedig jó hírnévnek örvendő »hidegvizgyógyító intézet« áll a messze vidékekről oda sereglő betegek rendelkezésére.

A vármegye közegészségi szervezetének élén a megyei főorvos, a tiz járás élén pedig ugyanennyi járásorvos állanak.

A vármegye 35 közegészségi körre van felosztva, melyekben a körorvosi állások ez idő szerint mind be vannak töltve.

A közegészségi állapot az elmúlt 1904. évben kielégítő volt, de mégsem oly kielégítő, mind az előző években; a mennyiben a hevenyfertőző és ragályos betegségek nagyobb számban léptek fel és számos községben nagykiterjedésű, helyel-közzel pedig súlyos jellegű járványokat képeztek. A tavasz kezdetén influenza-megbetegedések is gyakran fordultak elő.

A fertőző betegségek összes száma 3.208 volt. Ezek közül meghalt 296, vagyis a betegeknek 9.6%-a. A halálozási arányszámnak ezen mértékét a súlyos jellegű vörheny- és kanyaró-járványok eredményezték.

Enyhébb alakban, de szintén járványszerűen észleltettek: a hökhurut és bárányhimlő, míg ellenben a difteritis és hasihagymáz esetei is csak szórványosan fordultak elő.

Legsúlyosabb jelleggel lépett fel a vörheny, a mennyiben az ebben megbetegedetteknek mintegy 17%-a halt el.

A tájkóros betegségek közül a trachoma uralkodott a legnagyobb mértékben.

Az előírt általános szemvizsgálatok az elmúlt évben is szigorúan megtartattak és ez alkalommal az elért eredmény a korábbi évekéhez képest nagyon kedvező volt. Ugyanis a mura-szombati és szentgotthárdi járások területén, az általános szemvizsgálatok megkezdése előtt, vagyis szeptember hó végén, 558 trachomás és 27 trachoma-gyanus beteg volt orvosi gyógykezelés alatt; az általános vizsgálatok befejeztével pedig 590 trachomás és 13 trachoma-gyanus beteg találtatott. Ezen adatok szerint 32 trachomással több, de 14 trachoma-gyanussal kevesebb, mint a vizsgálatok megkezdése előtt volt. Az összes szaporulat tehát a mintegy 42.000-et kitevő lélekszám mellett pusztán 18 beteg; vagyis 132 trachomás beteggel kevesebb, mint a közvetlenül előző évben.

Súlyosabb complicatiók és megvakulási esetek nem fordultak elő és alaposan remélhető, hogy a trachoma enyhülése és kevesbedése folytán szigorúan teljesített orvosi kezelés és ellenőrzés mellett ezen betegség a vármegye déli részeiből teljesen kiküszöbölhető lesz.

A trachoma gyógykezelését 14 rendelő állomáson, hetenként kétszer állandóan 5 kezelő orvos eszközzi.

A kretinismus a szentgotthárdi, németujvári, felső-eőri, kőszegi és muraszombati, vagyis a szomszédos Stájerral és Ausztriával határos járkaságba van leginkább elterjedve.

A vármegye területén összesen 488 cretin és idióta van; még pedig testi fogyatkozás nélkül 351, testi fogyatkozással 137.

A váltólázás megbetegedések a vármegye területén csak ritkán fordulnak elő. Szórványos betegülések a lapályosabb és nedvesebb talajú vidékeken és leginkább az őszi hónapokban fordulnak elő.

Diphtheritisben és croupban 339 megbetegülés történt, 80 halálozással, tehát 26 $\frac{1}{2}$ %.

A diphtheritis járványszerűleg sehol sem lépett fel.

Himlő ellen beoltatott összesen 24.542 egyén; még pedig először oltatott 13.696, újraoltatott 10.846. Az oltásokat 40 oltási körben ugyanannyi oltó-orvos kizárólag állati nyirkkal eszközölte.

A 7 éven alóli gyermekek gondozása és ápolása tekintetében az állapotok tetemesen javultak; a mennyiben az orvosi segélyben nem részesültek számuk tetemesen csökkent s a bejelentések minden egyes esetben megtörténtek.

A lelenzerek is dajkaságba adottak kiváló gondozásban és felügyelésben részesültek, hatóságilag pedig pontosan nyilván tartattak. A felügyeletet és ellenőrzést a hatósági orvosokon kívül még az állami gyermekmenhely orvosai és ezen közintézetnek vidéki telepörvosai is kellő szigorral és lelkiismeretességgel gyakorolták. A vármegyében összesen 1.215 gyermek volt dajkaságban és hatósági gondozás alatt.

Az egészségi vizsgálatok kellő buzgósággal foganatosítottak s részben a hatósági orvosok részéről évről-évre fokozottabb tevékenység észlelhető.

Az egészségre ártalmas tápszerek és italok, valamint az egészségre ártalmassá válható egyéb tárgyak vizsgálata és ellenőrzése 9.528 esetben teljesített. Elkoboztatott és megsemmisített 16 mmázsa és 27 kgr. hús, 36 kiló romlott hal, 10 db husos kolbász, 2 kiló romlott vaj, 4 kosár hamis gomba, 1 kosár romlott tojás, nagymennyiségű romlott gyümölcs, több liter hamiított tej és tejfel, valamint 15 üveg tisztátalan szikviz.

Piaczok, koresmák, vágóhidak, mészárszékek, vendéglők, üzletek, gyárak és műhelyek 8.723 esetben vizsgáltattak. A tisztaság vonatkozásaiban tapasztalt hiányok orvoslást nyertek.

Iskolák vizsgálata 2.598 esetben történt. A feljelentések többnyire a túlszűfolttság és tisztátalanság indokából történtek.

Egészségtelen és nedves lakások vizsgálata gyakrabban eszközöltetett, minek folytán hatósági intézkedés 12 esetben vált szükségessé.

Az általános köztisztasági állapotok a vármegye területén kielégítők.

A közegészségi állapotoknak modern alapon való sanálása tekintetében fényes bizonyítékul szolgál azon körülmény, hogy Szombathely r. t. város 240.000 korona költséggel, főgyűjtő csatornával kapcsolatos, usztató rendszerű betoncsatorna-hálózatot létesített, ezenkívül pedig 560.000 korona beruházással kiépítette vízvezetékét, mely évi átlagban ivásra és használatra egyaránt alkalmas, mintegy 500.000 köbméter vizet szolgáltat. Szombathely város utczái és terei szilárd anyaggal vannak burkolva; közvilágítását pedig részint légszesz (Auer-féle ógók), részint pedig az ikervári vízművek által termelt villamos áram szolgáltatják.

Részleges csatornázás van még Kőszegen és Körmenten. Vízvezetéke van Rohoncznak és Pinkafőnek. Villamos világitást pedig találunk Sárváron és Pinkafőn.

Az általános csatornázási és vízvezetéki tervek és költségvetések most készülnek Kőszeg és Sárvár számára.

A tizenegy irányban szétágazó vasutvonalakon kívül Vas vármegyének nagykiterjedésű közúti hálózata van. Nevezetesen a törvényhatóság területét 206 km. állami, 1.013 km. törvényhatósági és vasuti hozzájáró, 460 km. községi közlekedési (vicinalis) és közel 3.000 km. községi (közűlő) közút szeli.

Az állami közutak következők:

1. Székesfehérvár-grácsi út, a zalamegyei határtól Rábahídvégig: (Baltavár, Vasvár, Körment, Rábakeresztur és Radafalva községek érintésével, egész a Stájer határig), kikerekítve 82 km.
2. Pozsony-varasdi út: a sopronmegyei határtól (Kőszeg, Szombathely és Körment érintésével, a zalamegyei határig Zalalövő irányában), kikerekítve 65 km.
3. Szombathely-pinkafői út: (Szombathelyről Német-Szent-Mihály, Felső-Eőr és Pinkafő községek érintésével a Stájer határig, Lafnitz felé), kikerekítve 59 km.¹⁾

Az állami, törvényhatósági és vasuti hozzájáró közutak feletti felügyeletet a szombathelyi m. kir. államépítészeti hivatal gyakorolja, míg a vicinalis közutak közigazgatását a közutakról és vámokról szóló 1890. évi I. t.-cz. értelmében megalakított útlbizottságok látják el, melyeknek elnöke az illető járás főszolgabirája. A községi közűlő utak kezeléséről és fentartásáról pedig azon községek gondoskodnak, melyek területén az útvo-nal van.

Az államépítészeti hivatal személyzete áll: 1 főmérnökből, mint a hivatal vezetőjéből, 3 kir. mérnökből, 1 építészből és 1 irodatisztból. Személyi és dologi kiadásaihoz a vármegye 43⁰/₁₀₀-kal járul hozzá.

Az államépítészeti hivatalnak megfelelő számú úti személyzet van alárendelve és pedig: az állami közutak kezelése és

¹⁾ Annak idején fontos stratégiai vonalakat képeztek.

fentartása czéljából 5 kir. útmester (Szombathely, Vasvár, Körmen, Rábakeresztur és Pinkafő székhelylyel) és 51 útkaparó. A törvényhatósági és vasuti hozzájáró utak fentartása czéljából pedig 12 törvényhatósági útbiztos van alkalmazva (Szombathely, Kőszeg, Sárvár, Czelldőmölk, Jánosháza, Vasvár, Körmen, Mura-szombat, Felső-Lendva, Szentgotthárd, Németújvár és Felső-Elő székhelylyel) és 177 útkaparó.

A kir. útmesterek átlag 40 km. hosszú útszakaszt kezelnek és egy útkaparóra — a vámos szakaszok levonásával — 3—4 km. út jut; a törvényhatósági útbiztosok pedig átlag 80 km. útszakasz kezelésével vannak megbízva és az útkaparók 5—6 km. hosszú útszakaszokra vannak beosztva. Az útkaparók munkarején kívül — főleg a tavaszi és őszi időben — az úti teendők elvégzésére kellő számú segédnapraszamos áll rendelkezésre.

Mind az állami, mind a törvényhatósági közutak közpályájának jókarban tartására a forgalmi viszonyok figyelembe vételével évenként jelentékeny mennyiségű kavicsanyag szállítatik és terítettik el. Így az állami közutakra a f. 1905. évre 5.080 két köbméteres halom van előirányozva 87.544 korona költséggel; a törvényhatósági közutakra pedig 14.430 halom 191.170 korona költséggel. A fedő-anyag túlnyomó részét a vármegye területén termelt kitűnő minőségű bazalt (Ság, Sitke, Kis-Somlyó), továbbá nagyon jó minőségű mészkő (Sámfalva, Egyház-Füzes stb.), szerpentinkő és az útfentartásra kiválóan alkalmas keselykő és vaskő képezi; míg a többi része megfelelően rostált és zúzott gödör- illetve patakkavicsból áll.

Ezen utak pályája — igen csekély kivétellel — jó és az év bármely szakában járható.

A nagyszámú hidak és átereszek megbízható karban tartatnak és azok a közlekedés biztonsága érdekében támasztható igényeket teljesen kielégítik.

A hidak építése és fentartása szintén jelentékeny költségbe kerül, a mennyiben úgy az állami, mint a törvényhatósági közutakon újra építendő hidak állandó jelleggel, vagyis kőaláépítményekkel és vasszerkezettel, esetleg teljesen betonból újra építtetnek. Az utóbbi években állandó jelleggel újraépített, továbbá tervezés alatt álló és előreláthatólag az 1906. évben kivétel alá kerülő nagyobb hidak közül megemlítendő a székesfehérvár-gráczai úton levő 29. számú Rába-híd, az 59., 60., 84., 90. és 94. számú hidak; a poszony-varasdi úton levő szombathelyi Perint-híd; a körmendi 78. számú Rába-híd, a 79. és 80. számú Csörnőcz-hidak, a szombathely-pinkafői úton levő 2. sz. Perint-híd, a 100. számú Pinka-híd, a czelldőmölk-iványegerszegi th. közuton levő 21. számú úgynevezett »ragyogói« Rába-híd, a 15. és 16. számú herpenyői hidak (betonból), a sárvári Rába-híd, a szentgotthárdi Lapincs-híd, stb. stb.

Az úttesttartozékok, — korlátok, kerékvető, támfalak, teknők, kilométeroszlopok, útjelzők — állapota a követelményeknek megfelelő, valamint újabbban a meredekebb útszakaszoknak áthelyezésével és megjavításával is foglalkoznak.

Általában az állami közutakra — beruházásokkal együtt — évenként átlagosan 225.000 korona, vagyis kilométerenként 1.100

korona, a törvényhatósági utakra pedig átlag 360.000 korona, vagyis kilométerenként 360 korona fordítatik.

A törvényhatósági közutak szükségletének fedezésére kivetendő útdadót Vas vármegye köztörvényhatósági bizottsága az egyenes állami adók 10%-ban szabtta meg; a minimumot 2 korona 40 fillérben; illetőleg a legalább két igavonó állattal bírókra 6 koronában állapítván meg.

V. *Földművelés.* Vas vármegye kedvező földrajzi fekvése, talaj- és éghajlati viszonyaival kapcsolatosan, az összes művelési növények termelésére alkalmas.

Az erdővel borított területek kedvező elosztása s a vármegyét átszelő kisebb-nagyobb folyóvizek eredményezik, hogy éghajlata a szélsőségektől ment. Sem aszály, sem túlságos nedvesség előfordulni nem szokott; ennek természetes következménye tehát, hogy sem — úgynevezett — rossz termések, sem pedig feltűnő bő termések Vas vármegyében nincsenek.

Vas vármegye népessége sűrű, vasuti hálózata sokirányú; közel esik a jelentős piacokkal bíró Auszriához.

Sok ezer holdakat felölelőn összefüggő, nagykiterjedésű birtoktestek itt nincsenek. Túlnyomó a közép- és kisbirtok. Mind-ezen kedvező tényezők együttes közrehatása folytán a gazdálkodás belterjes. Háromnyomású gazdálkodási módot még a megye legmostohább talajú vidékein sem találunk. Általánosságban a váltógazdaság érvényesül; melynek forgójában helyes arányban váltakoznak egymással művelési növényeink nagy része.

Fentebb már jeleztük, hogy Vas vármegye egész kiterjedése 5.035.31 négyszögkilométer. Mező- és erdőgazdasági terület 885.796 kat. hold. Ebből öt holdig terjedő törpegazdaságra 59.242, kisgazdaságra (5–100 holdig) 482.951, középgazdaságra (100–1000 holdig) 97.050 s végül nagygazdaságra (1000 holdon felül) 246.553 kat. hold jut.

E gazdasági területen van 100 kat. holdon felül gazdálkodó birtokos 196, haszonbérő 68.

Kisbirtokos vagy haszonbérő 34.362.

Kisbirtokos-napszámos 8.351.

Részföldműves 10.

Baromfitenyésztő 1.

Kertész 44.

Segítő családtag 23.919 férfi és 28.888 nő.

Mezőgazdasági tisztviselő 193.

Mezőgazdasági cseléd 14.793.

Mezőgazdasági munkás 24.238; mindnyájan mint keresők.

Az önálló és segítő családtagok eltartottjainak száma 110.239.

Tisztviselők eltartottjai 389.

Mezőgazdasági cselédek eltartottjai 20.229.

Mezőgazdasági munkások eltartottjai 24.147.

A fentebb közölt statisztikai adatok tanúsága szerint a törpe-, kis- és középgazdaságok kiterjedése a nagygazdaságoknak majdnem háromszorosát képezvén, egyeseknek aránylag kis tér jutott gazdálkodásra, melyet lehetőségig kihasználni elsőrendű feladat.

A talaj sikeresebb kihasználása szükségessé teszi a jó és megfelelő gépek és gazdasági eszközök használatát és alkalmazásba vételét. A jó eszközök és gépek, — a megye mostohájból, félreeső vidékeitől eltekintve — ma már általánosan el vannak terjedve és nagyobb birtoktesteken a gőzekecultura is megindult. Közép- és nagybirtokon a kézzel való vetés jóformán ismeretlen. A kisgazdák körében is a vetőgépek használata terjedőben van. Mindeme kedvező tények és jelenségek ellenére be kell ismerni, hogy a vármegye némely vidékén úgy a talajművelést, valamint a trágyakezelést és egyáltalában a gazdálkodást illetőleg bizonyos fokú elmaradottság észlelhető. Általánosságban azonban örvendetes tényként állapíthatjuk meg, hogy a közép- és nagybirtokon tapasztalható helyes gazdálkodási mód követésreméltó példa gyanánt szolgál a kisgazdáknak is.

Culturnövényeink között Vas vármegyében első helyet foglalja el az árpa, buza és zab és másodsorban áll a rozs. A gumós és gyökönvények közül a takarmány- és czukorrépát és itt-ott kis területen a czikóriát is termesztik. De előkelő hely jut a vetésforgóban a takarmánynövényeknek s ezek között különösen a hereféléknek: A veres-lóher, ezen elsőrendű takarmánynövény, a megyének majdnem minden vidékén, kis-, közép- és nagybirtokos által kiterjedten termeltetik. A luczerna általánosságban el van terjedve és a silányabb talajokon tért hódít a nyúl-szapuka, melynek segítségével a silány talajok terméshozamát lényegesen fokozni lehet. A bükkönyt, mag- és takarmányszerés céljából általánosan vetik. Mint zöld takarmány közkedveltségű a csalamádé, őszi borsó és a lazább talajokon a bíborhere.

A tarlónövények közül, különösen a vendek és horvátok lakta vidékeken a hajdinát (tatárkát) általánosan termesztik; melynek szemtermése lisztté őrölve leginkább emberi táplálékul szolgál, de takarmányozási célra is felhasználják. A tarlórépa is általánosan elterjedt művelési növény és a csibehúr, mint kiváló tejelő takarmány nem egy gazdaságban feltalálható. A tengerit (kukoricza) leginkább a megye keleti részében, leginkább csak házi szükségletre termelik és csak kivételesen képez kereskedelmi árút.

A megye északi, nyugoti és délnyugoti vidékén a kereskedelmi növények közül általánosan a lent termesztik, leginkább csak házi szükségletre, mag és fonálnyerés céljából. Ezen növény termelésének általános felkarolását és elterjedését nagy mértékben elősegítené egy lenbeváltó és kidolgozó telep, melynek felállítása érdekében a kezdeményező lépések immár folyamatban vannak.

A Stájerországgal határos községekben az egykoron virágzott karó- és sodronyművelésre jól berendezett komlótelepek ma már fogyóban vannak. A komlónak bizonytalan és roppant ingadozó ára, valamint a munkáskezeknek érezhető hiánya tette elkerülhetetlenné a telepeknek abbanhagyását.

A Rába és Sorok mentén találunk jól berendezett kosárfűztelepeket, melyeknek fűzvessző-hozama rendszerint fegy- és fogházakban értékesítetik.

A kisebb-nagyobb folyók mentén elterülő rétek, mint nagy-

értékű birtokrészek megfelelő jó gondozásban részesülnek és találunk több helyen öntözésre berendezett réteket is. Ezenkívül lecsapolás és alagsövezés útján nagy földterületen eszközöltetett jelentékeny talajjavítás.

Ezen vonatkozásokban sokat köszönhetünk a Szombathelyen elhelyezett culturmérnöki hivatalnak, melynek adatai szerint az 1895. évben a megye területén 116 kat. holdnyi terület ármentesített és 112 kat. hold alagsöveztetett 21.596 kbm. földmozgósítással, 9842 K 62 f költséggel. Az 1896. évben ármentesített 1.016 kat. hold is alagsöveztetett 123 kat. hold 63.469 köbméter földmozgósítás mellett 16.289 K 82 f költséggel. Az 1897. évben lecsapoltatott 108 kat. hold, öntözésre berendeztetett 294 katasztrális hold és alagsöveztetett 22 katasztrális hold, összesen 24.380 kbm. földmozgósítással, 12.166 K 52 f költséggel. Az 1898. évben lecsapoltatott 1.367 katasztrális hold és alagsöveztetett 47 kat. hold, összesen 57.413 kbm. földmozgósítás mellett, 21.433 K 28 f költséggel. Az 1899. évben lecsapoltatott 1.618 kat. hold és alagsöveztetett 33 kat. hold, összesen 129.023 kbm. földmozgósítás mellett, 50.141 K 22 f költséggel. Az 1900. évben lecsapoltatott 1.479 kat. hold és öntözésre berendeztetett 59 kat. hold, összesen 47.104 kbm. földmozgósítás mellett, 16.160 K 40 f költséggel. Az 1901. évben ármentesített 500 kat. hold és alagsöveztetett 11 kat. hold, összesen 26.533 kbm. földmozgósítással, 9.284 K 07 f költséggel. Az 1902. évben alagsöveztetett 186 kat. hold, 31.849 kbm. földmozgósítás mellett, 21.671 K 86 f költséggel. Az 1903. évben lecsapoltatott 180 kat. hold és alagsöveztetett 52 kat. hold, összesen 23.041 kbm. földmozgósítás mellett 9.202 K 99 f költséggel. Az 1904. év folyamán lecsapoltatott 671 kat. hold, öntözésre berendeztetett 12 kat. hold és alagsöveztetett 170 kat. hold, összesen 74.212 kbm. földmozgósítás mellett, 23.822 K 89 f költséggel. A most közölt számadatokból tehát kitűnik, hogy a szombathelyi culturmérnöki hivatal közreműködése mellett a lefolyt tíz év tartámban ármentesített 7.055 kat. holdnyi terület, öntözésre berendeztetett 365 kat. hold és alagsöveztetett 756 kat. hold, tehát a most jelzett műszaki elbánásban részesült összesen 8.176 kat. hold, összesen 498.620 köbméter földmozgósítás mellett 190.015 K 62 f költséggel. Ezekon kívül van állandó működésben levő, kellően szervezett két ármentesítő társulat, névszerint a »Marczalvölgyi« és a »Zincza« lecsapoló társulat, melyek eddigelé 355.227 K 74 fillért ruháztak be a lecsapolás czéljaira.

Tekintve, hogy az aránylag kis területről nagy termékek producálása képezi a belterjes gazdálkodás rendszerének törekvését és czélját, Vas vármegyében a műtrágyák általánosan el vannak terjedve és nem egy vidéken azok nélkülözhetlen szükseget képeznek.

A 80-as évek elején kezdtek használni a műtrágyákat kísérletképpen és azok ma már szeltében el vannak terjedve. A mult 1904. év folyamán például Vas vármegye egyes vasuti állomásain 350 waggon különféle műtrágya került leadásra és felhasználásra.

E jelentős mennyiségű műtrágya használata azután maga

után vonja az istállói trágya szaporítását is; mert ezáltal nemcsak a szem-, hanem egyúttal a szalmatermés hozama, utóbbinak jelentékeny része a trágya szaporítására szolgál.

Mint már e közlemény elején említve volt, Vas vármegyében szélsőségekben csapongó termések nincsenek. Részben a kedvező talaj- és éghajlati viszonyok; részben pedig a földnek czélszerű megművelése rendszerint középtermést biztosítanak.

Rovarok, egyéb állati és növényi élősködők által okozott károsítások is csak gyéren fordulnak elő.

VI. Állattenyésztés. A talajművelés belterjességére kétségen kívül legnagyobb befolyást az állattenyésztés gyakorol. A mezőgazdaság ezen ága, különösen pedig a szarvasmarha-tenyésztés Vas vármegyében kiváló jelentőségű. A legelőterületek hiánya s az aránylag kis birtokrészek által okozott kényszerítő hatásnak engedve, a nyugati, korán fejlődő szarvasmarha, nevezetesen a piros-tarka hegyi jellegű bern-simmenthali fajta jutott túlsúlyra. Ezt tenyésztői nagy-, közép- és kisbirtokos egyaránt s a következetes, czéltudatos és összefogó eljárásnak köszönhető, hogy Vas vármegyében manapság már oly tájfajta keletkezett, mely mint tejelő, hízó és igavonó állat a közszükségletnek nemcsak megfelel, de jövedelmezőségével a gazdák megélhetését is biztosítja. Az e téren elért nagy siker főleg Vas vármegye gazdasági egylete (alakult 1840) buzgó fáradozásának köszönhető.

Vas vármegyében számos tisztavérű simmenthali tenyészet van; melyek egyike — Széll Kálmán rátóti és héraházai gazdaságaiban — ma már európai hírnévre emelkedett. E tenyészetek jó hatása a köztenyésztésben napról-napra mindjobban érvényesül.

A tenyészállat és különösen a tejelő marha nevelése tényében érvényesülő általános irány mellett azonban most már az állathizlalás is mindinkább tért hódít, a minek természetes folyománya, hogy az állattenyésztés jövedelmezősége is folyton fokozódik.

Az állattenyésztés egyéb ágai közül figyelmet érdemel még a lótenyésztés. Van a megyében több igen jó félvér-anyagot tartalmazó ménes. A kiscgazdák azonban különös elszármérettel tenyésztik a hidegvérű lovat, mely a »muraközi ló« elnevezése alatt ezidőszerint nagyon jó árban értékesíthető. A kiscgazdák ezen törekvése, habár saját szempontjukból tekintve hasznosnak látszik, általánosan a lótenyésztésre hátrányosan hat, a mennyiben a heterogén anyag összekeverése folytán egy határozott jellegű és az általános közszükségletnek és keresletnek megfelelő lóanyag nevelését igen megnehezíti. A folyamatban levő tervszerű és egyöntetű eljárás azonban ezen a hiányon is segíteni fog.

A juhtenyésztés, mely egykoron a megye keleti részén, az úgynevezett »Kemenesalján« virágzásban volt, ma már hanyatlóban van s a legtöbb birtokos azzal felhagyott.

A sertésenyésztés nem nagy jelentőségű; de különösen a gyorsabb fejlődésű és ma már élénk kereslet tárgyát képező húsertés, nevezetesen a fehér yorkshirei, mindinkább terjedőben van.

Van a megyének arra alkalmas vidékein, leginkább a tanióknál jól berendezett és jól jövedelmező méhészet is.

Ujabb időben a selyemhernyó tenyésztése is terjedőben van. Az erre vonatkozó kedvet és hajlamot fokozza a közutak mellékeinek eperfákkal való beültetése.

A Szombathely közelében fekvő Tana község és vidékén a szalma- és kosárfonás, mint gazdasági mellékiparág terjedőben van.

Az állattenyésztés állapotának nagy conturjait a fentebbiekben vázolva, im az alábbiakban közöljük a legközelebbi multban eszközölt állatösszeírásnak eredményét, mely számadatokban kifejezetten adja képét Vas vármegye állattenyésztési helyzetének.

Szarvasmarha.

A járás neve	Bika					Tehén és üsző					Ökör és tinó					Magyar erdélyi	Mokány v. ríkai	Prestarcka	Borzleves	Fegyűbzines	Hivalt					
	0-1 évig		1-2 évig		2-3 évig		3 éven felül		0-1 évig		1-2 évig		2-3 évig		3-4 évig							4 éven felül		összesen		
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a							b	a	b	a	b
Felsőöri	498	106	50	57	2254	1711	887	1159	8787	291	252	178	125	276	16631	64	489	13941	426	1704	7					
Kisczelli (czell- dömölki)	266	84	56	42	1257	1200	782	838	5088	1144	1606	1728	1124	3464	18679	4003	416	10087	600	3238	385					
Körmendi	505	182	68	37	2295	1731	1199	987	6926	1586	1411	878	599	1319	19723	780	569	14132	682	3114	446					
Kőszegi	565	177	52	72	1567	1357	848	943	5460	782	940	562	382	822	14459	406	146	12053	391	1448	15					
Muraszombati	848	534	76	41	2868	2498	1284	1185	10920	418	597	527	267	387	22450	597	1524	14383	619	5308	19					
Németújvári	475	166	29	32	2367	1702	780	890	7244	570	503	309	122	389	15578	44	123	11240	672	3473	26					
Sárvári	256	119	52	44	1652	1416	798	1210	5782	1739	1772	1552	1128	3103	20623	2502	169	14562	559	2814	17					
Szentgotthárdi	1521	639	77	54	3818	2955	1366	1573	12406	686	760	433	279	669	27736	892	1013	16706	1679	7392	54					
Szombathelyi	1036	320	95	73	2636	1926	1014	1053	8761	1440	1496	977	608	3319	24754	1595	144	18977	1020	2810	208					
Vasvári	308	121	70	43	1718	1226	815	1212	5415	1000	1460	1092	1252	2896	19228	2641	889	12673	462	2399	164					
Kőszeg r. t. város	28	4	2	8	103	39	45	111	411	46	38	15	33	85	986	107	4	750	15	92	—					
Szombathely r. t. város	33	12	3	2	69	50	25	35	367	11	8	11	9	21	656	63	6	501	65	21	—					
Vas megye összesen	6339	2464	630	505	22604	17811	9843	11186	78007	10313	10843	8262	5928	16750	201485	13694	5492	140005	7190	33813	1291					

A járás neve:	Mén			Kancza				Herélt				Egyéb gazd. haszonállatok										
	0-1 évtg	1-2 évtg	2-3 évtg	3 évtg fölül				4 évtg fölül				szamárr	őzvér	kecske	sertes	juh	baromli	mehcsalád				
				0-1 évtg	1-2 évtg	2-3 évtg	3-4 évtg	4 évtg fölül	0-1 évtg	1-2 évtg	2-3 évtg								3-4 évtg	4 évtg fölül	összesen	
Felsőőri	108	11	4	21	214	194	164	241	1622	26	95	23	40	428	3191	2	—	407	15632	1178	66528	3051
Kiszelli	102	40	6	10	117	110	105	122	1066	6	54	57	62	739	2596	69	—	82	20052	25873	91864	1513
Körnendi	50	30	8	12	172	158	149	140	1355	5	35	23	28	227	2392	22	—	46	15690	2512	73003	1911
Kőszegi	75	12	5	19	62	58	36	35	482	21	217	64	39	254	1379	10	—	282	8755	2321	48838	1939
Muraszombati	38	30	13	24	211	228	220	286	1955	5	5	8	7	178	3208	5	1	94	22162	1839	69422	2263
Németújvári	47	6	8	10	64	82	85	126	656	6	20	10	29	123	1272	8	3	70	11496	5	45779	2326
Sárvári	78	34	17	12	86	101	93	65	928	12	28	44	50	550	2098	59	2	49	16944	7356	83645	1865
Szentgotthárdi	45	14	16	39	141	140	145	176	1413	11	18	24	32	242	2456	4	1	99	19811	270	86317	3494
Szombathelyi	99	28	6	15	223	211	239	230	2353	5	41	41	44	385	3919	39	—	77	16911	8528	94085	2574
Vasvári	84	29	13	26	159	134	134	153	1244	27	63	51	61	316	2494	82	4	59	18101	27482	81808	1851
Kőszeg r. t. város	7	—	—	2	2	—	4	5	71	8	14	13	6	99	231	—	—	39	836	2	3178	180
Szombathely r. t. város	3	—	1	3	6	6	10	23	237	—	—	2	11	186	488	—	1	17	2367	14	8644	89
Vas vármegye összesen:	736	234	97	193	1457	1426	1383	1602	13382	132	590	360	409	3727	25724	300	12	1321	168757	77380	753141	23056

Állatmegosztás gazdaságok szerint.

A gazdaságok jellege és nagysága	Az összes állatlétszám								
	A gazdaságok száma	szarvasmarha	ló	számár és öszvér	kecske	sertés	juh	baromfi	méh-köpi
1 holdon alul szántóföld nélkül . . .	3.665	700	163	10	95	2.501	42	13.209	367
1 „ „ szántófölddel	7.509	2.326	184	11	321	6.463	23	27.149	471
1-5 holdig	20.008	24.610	1.202	14	377	25.608	84	119.885	2.856
5-10 „	13.830	38.650	2.320	6	73	28.063	74	134.765	4.657
10-20 „	13.356	54.956	7.493	4	33	39.830	59	187.078	6.735
20-50 „	5.701	34.441	7.375	6	19	25.005	434	120.112	5.190
50-100 „	548	6.227	1.453	3	1	4.328	1.479	22.267	793
100-200 „	121	2.940	453	15	2	1.670	1.815	8.877	166
200-500 „	102	5.345	827	45	20	3.023	4.544	11.739	269
500-1000 „	63	6.752	1.062	65	11	4.215	12.653	12.122	230
1000 holdon felül	97	21.805	2.654	109	13	12.076	56.319	31.593	390
Vas vármegye összesen	65.060	198.752	25.186	288	965	162.782	77.526	688.746	22.124
Ebből:									
Törpegazdaság 5 holdig	31.242	27.636	1.549	35	793	34.372	149	160.193	3.694
Kisgazdaság 5-100 holdig	38.435	134.274	18.641	19	126	97.226	2.046	464.222	17.375
Középgazdaság 100-1000 holdig	286	15.037	2.342	125	33	8.908	19.012	32.738	665
Nagygazdaság 1000 holdon felül	97	21.805	2.654	109	13	12.076	56.319	31.593	390

I. Szarvasmarhák átlagos súlya darabonkint, kilogrammokban.

	Magyar erdélyi fajta		Riska v. mokányifaj		Pirostarka		Borzderes		Bivaly	
	megyei	orsz. átlag	megyei	orsz. átlag	megyei	orsz. átlag	megyei	orsz. átlag	megyei	orsz. átlag
<i>1. Kisgazdaságokban.</i>										
Bika	370	427	327	310	540	473	400	402	500	418
Tehén	280	284	200	206	344	337	370	295	400	335
Ökör	390	380	300	253	435	418	400	343	500	409
<i>2. Középgazdaságokban.</i>										
Bika	550	487	—	339	542	503	525	478	517	472
Tehén	400	339	300	256	406	403	410	399	417	402
Ökör	462	454	380	314	526	495	530	475	517	468
<i>3. Nagygazdaságokban.</i>										
Bika	600	555	—	356	664	621	600	589	550	533
Tehén	550	405	400	294	503	488	485	441	410	454
Ökör	567	531	450	359	611	576	580	525	500	533

II. A szarvasmarhák átlagos értéke koronákban.

	Kisgazdaságokban		Középgazdaságokban		Nagygazdaságokban	
	megyei	orsz. átlag	megyei	orsz. átlag	megyei	orsz. átlag
Magyar erdélyi bika	200.—	273.95	350.—	315.86	500.—	451.83
» » tehén	120.—	123.21	220.—	152.89	300.—	210.11
» » ökör	265.—	212.38	303.34	258.11	352.44	322.63
Mokány, riska tehén	140.—	85.55	140.—	119.39	200.—	141.69
» » ökör	200.—	130.60	240.—	179.93	300.—	230.24
Pirostarka bika	356.36	292.51	356.—	335.34	486.—	463.96
» tehén	223.34	181.82	229.—	226.54	309.—	307.43
» ökör	317.78	243.92	332.50	304.30	403.—	363.01
Borzderes bika	300.—	247.44	430.—	335.52	530.—	558.01
» tehén	265.—	153.89	280.—	237.14	320.—	301.94
» ökör	260.—	197.73	390.—	272.83	360.—	322.65
Egyéb színes bika	280.—	226.27	276.66	288.41	358.34	421.47
» » tehén	184.—	137.85	194.24	187.38	254.—	263.65
» » ökör	224.—	197.33	260.—	271.34	342.—	325.81
Bivaly bika	280.—	177.52	272.—	188.98	284.—	256.78
» tehén	140.—	139.57	178.—	173.35	203.—	199.01
» ökör	180.—	146.09	205.34	196.25	256.80	242.20

III. Egyéb háziállatok átlagos súlya kg.-ban és K.-értékben.

	Kisgazdaságokban				Középgazdaságokban				Nagygazdaságokban			
	megyében		orsz. átlag		megyében		orsz. átlag		megyében		orsz. átlag	
	súlya	értéke	súlya	értéke	súlya	értéke	súlya	értéke	súlya	értéke	súlya	értéke
Kecske : öreg	35	13 86	27	10 19	37	16 32	27	14 93	44	17 66	32	16 55
gida	10	3 68	8	3 51	10	3 02	8	3 85	12	4 16	9	4 55
Sertés: kan	79	58 34	70	54 28	90	63 —	84	67 01	110	82 —	98	91 57
kocza	64	43 84	60	43 15	77	50 —	69	52 39	93	65 80	81	68 65
herélt	64	42 16	59	40 05	78	49 —	69	48 49	96	63 40	79	58 95
süldő	35	24 34	33	23 84	42	27 20	40	29 83	51	34 60	49	37 69
malacz	5	4 84	7	6 21	7	6 34	10	9 17	8	7 38	11	10 96
Juh : közönséges												
gyapjas kos	47	17 34	32	13 11	70	24 66	39	19 55	66	32 50	45	29 07
anya, fejős	37	12 —	25	11 47	45	14 32	27	12 25	50	17 34	31	13 89
» meddő	25	9 34	26	8 10	35	14 —	28	9 49	34	14 74	33	11 58
ürü	28	10 —	31	11 58	43	11 66	33	12 34	41	12 —	38	13 87
toklyó	21	7 —	19	6 56	23	7 66	20	7 45	21	8 50	23	8 55
bárány	29	4 —	7	3 59	9	5 —	8	4 02	10	5 24	10	5 11

IV. Lovak (öszvér és szamár) átlagos értéke koronákban.

	Kisgazdaságokban		Középgazdaságokban		Nagygazdaságokban	
	megye	országos átlag	megye	országos átlag	megye	országos átlag
Ló : mén 3 éven felül	608	34 336 47	726	— 458 57	930	— 751 72
kancza 4 » »	428	34 243 74	466	— 370 17	586	— 548 22
herélt 4 » »	420	— 209 41	454	— 329 39	578	— 491 93
Szamár 2 » »	26	— 23 60	30	— 25 37	35	66 29 61
Öszvér 2 » »	56	66 87 48	—	— 97 51	120	— 105 56

V. Az összes háziállatok súlya mm.-ban és K.-értékben.

	Kisgazdaságokban		Középgazdaságokban		Nagygazdaságokban	
	súly	érték	súly	érték	súly	érték
Szarvasmarhák	418.178	27,946.657	51.087	3,124.544	91.583	5,825.333
Sertések	65.369	5,499.633	4.763	310,136	7.564	527.223
Juhok	571	24.230	6.857	274.936	19 563	857.627
Kecskék	407	16.093	11	486	5	202
Lovak	—	7,686.242	—	934.307	—	1,311.667
Szamarak	—	1.834	—	3.628	—	3.525
Öszvérek	—	283	—	—	—	840
Összesen	484.525	40,174.972	62.718	4,648.037	118.715	8,526.417

Azaz a szarvasmarhák összes értéke	36,896.534 K,
a lovak » »	9,932.216 »
a sertések » »	5,336.992 »
a juhok » »	1,156.793 »
a kecskék » »	16.781 »
a szamarak » »	8.987 »
az öszvérek » »	1.123 »

Vas vármegye összes háziállatai 53,349.426 K
értéket képviselnek.

I. Fejt tehenek száma az összes %ában kifejezve:

	Kisgazdaság	Középgazdaság	Nagygazdaság
Magyar erdélyi	65%	70%	70%
Mokány, riska	47%	40%	45%
Pirostarka	75%	75%	72%
Borzderes	72%	62%	67%
Egyéb színes	72%	76%	73%
Bivaly	70%	65%	52%

II. Az átlagos fejési eredmény literekben:

	Kisgazdaság	Középgazdaság	Nagygazdaság
Magyar erdélyi	750 lit.	900 lit.	1.100 lit.
Mokány, riska	925 »	1.250 »	1.450 »
Pirostarka	1.178 »	1.250 »	1.498 »
Borzderes	1.710 »	1.750 »	1.900 »
Egyéb színes	967 »	1.100 »	1.357 »
Bivaly	650 »	733 »	775 »

III. A tehenek összes fejési eredményei egy év alatt:

	Kisgazdaság	Középgazdaság	Nagygazdaság
Magyar erdélyi	1,274.250 lit.	168.300 lit.	203.500 lit.
Mokány, riska	939.800 »	28.750 »	124.700 »
Pirostarka	49,993.142 »	2,680.000 »	3,887.310 »
Borzderes	3,700.440 »	110.250 »	252.700 »
Egyéb színes	10,253.104 »	442.200 »	689.356 »
Bivaly	82.550 »	44.713 »	94.550 »
Összesen	66,243.286 lit.	3.474.213 lit.	5,252.116 lit.

	Magyében	Orsz. átlag
Réti széna	17 q	30— q
Lóhere és egyéb mesterséges takarmány	7 q	8— q
Szálás takarmány összesen	24 q	38— q
Csalamádé	8 q	6— q
Takarmányrépa	16 q	14— q

I. A községi erdők területe 13.088 kat. hold, legelt rajta:

Szarvasmarha	1 604 darab
Ló	158 »
Sertés	2.584 »
Juh	50 »

II. Közbirtokossági és volt úrbéresnek erdei és egyéb közös erdők területe 12.296 kat. hold és legelt rajta:

Szarvasmarha	1.641 darab
Ló	107 »
Sertés	4.679 »
Juh	200 »

Az összes közös erdők területe 25.384 kat. hold és legelt ezen összesen :

Szarvasmarha	3.245 darab
Ló	265 >
Sertés	7.263 >
Juh	250 >

III. A közös legelők területe 9.030 cat. hold és legelt ezen :

Szarvasmarha	7.313 darab
Ló	479 >
Sertés	26.251 >
Juh	41 >

Visszatérve az állattenyésztésből eredő hasznokra, e helyen constatáljuk, hogy Vas vármegyében számos jól berendezett tejgazdaságot találunk. A tej vagy nyersen, vagy feldolgozott állapotban, mint vaj, vagy sajt értékesül. A melléktermények sertések táplálására szolgálnak.

Az állati termékeknek, nevezetesen a tejnek értékesítését a folyton terjedő tejszövetkezetek révén a kisgazdáknak is sikerült elérniök.

Az 1903. évben Vas vármegyében részint vaj-, részint tejszintermelésre berendezett 36 tejszövetkezet volt működésben és e szövetkezeteknek azon évi bévétele 467.279 korona volt. Azóta a tejszövetkezetek száma és azok bevétele is lényegesen szaporodott. Ugyszólván naponként alakul egy-egy tejszövetkezet, és pedig leginkább vajtermelésre berendezve; miután, a vaj iránti kereslet állandóan élénkül.

A friss fejős tehének iránti kereslet oly élénk, hogy azok ez idő szerint állandóan és magas árban értékesíthetők.

VII. *Kertészet.* A vármegye kertészetét illetőleg felemlítendő, hogy Szombathelyen, Körmenden, Kőszegen, Felső-Lendván és Csendlakon vannak kereskedelmileg berendezett faiskolák; a hol e termékeken kívül minden más kerti termés kapható.

A talaj- és éghajlati viszonyok a gyümölcsfa-tenyésztésre kiválóan kedvezők lévén, ugyszólván minden községben található kisebb-nagyobb kiterjedésű gyümölcsösök. Vas vármegyében már majdnem egy évszázad óta nagy gondnal és előszeretettel ápolják a gyümölcsfát és ennek kedvező eredménye az, hogy a megyében az alma és körte legválogatottabb fajokban feltalálható. Az utak mellékei is már nagy részben gyümölcsfákkal vannak beültetve és azok már több községnek jelentékeny jövedelmi forrását képezik. Szóval, Vas vármegyéről elmondható, hogy gyümölcstermelése fejlett és a konyhakertészetnek is elég jelentős szerep jutott a kertgazdaságban.

A vármegye szőlőművelése nem nagy jelentőségű. Egyedül hirneves szőlőhegy a Sághegy, mely a veszprémmegyei Somlyóhegy ikertestvéreinek mondható. Sajnos azonban, a Sághegy tőkéinek gyökérzetén már évek óta a phylloxera rágódik és csak rövid idő kérdése, hogy új ültetvényekkel kell a hiányt pótolni. Összefüggő szőlőterületek; a »Vashegy«; továbbá a Kőszegtől Rohonczig elvonuló hegyoldalon, úgy a muraszombati járás »tótság« nevezetű, valamint a sárvári és vasvári járások-

ban található. Elszórtan kisebb-nagyobb kiterjedésű szőlők a hepehupás vidékeken mindenütt található; de különös jelentőséggel nem bírnak; s a szőlőművelés nem tekinthető, csak nagyon kevés helyen egyedüli és fő jövedelmi forrásnak.

A szelid gesztenye Csák, Velem, Szerdahely, Bozsok és Doroszló vidékén el van terjedve és a már századokat élt fák az ottani lakosságnak évenként jelentékeny jövedelmet biztosítanak.

VIII. Cseléd- és munkáviszonyok. Vas vármegye mezőgazdasági cseléd és munkáviszonyai ez idő szerint elég kedvezőnek mondhatók, noha kétségtelen, hogy évről-évre kezd itt-ott a munkáskéz hiánya érezhetővé válni és a munkabérek az előbbi évekhez viszonyítva emelkedést mutatnak. A vármegye nyugati és délnyugati, különösen a vendek lakta vidékeken feltétlenül munkahiány van. E vidékek férfilakossága rendszerint már kora tavasszal, leginkább a szomszédos Stájerországba és Alsó-Ausztriába vonul, hol részint mint mezőgazdasági, részint mint egyéb munkás a honmaradtaknál magasabb munkabérek mellett keresi meg téli szükségletét. E vidékek férfilakosságának egy jórésze Szlavóniába is vonul, habár Vas vármegye jobb vidékein is találna foglalkozást.

Az emelkedő munkabéreket az ide vonatkozó statisztikai adatok eléggé igazolják; nevezetesen a férfimunkás munkabére volt:

	tavasszal	nyáron	ősszel	télen	évi átlag
1903-ban	114	182	121	92	127
1904-ben	120	195	130	99	136

A nőmunkásé:

1903-ban	79	114	87	67	87
1904-ben	88	125	97	76	96

A gyermekmunkásé:

1903-ban	55	75	61	45	59
1904-ben	68	92	72	54	74

E három munkásnem közül legnagyobb munkabér-emelkedés a gyermek-munkásnál észlelhető; a míg ugyanis a férfi- és a nőmunkás napszámbére egyformán napi 9 fillér, illetőleg 70%-kal, addig a gyermekek munkabére 15 fillér, illetőleg 250%-kal emelkedett.

Az egyes időszaki munkákért az 1904. évben

	kapálás	aratás	eséplés	kaszálás	rőpszotolás
a férfi-napszámos munkabére volt	118	226	216	216	126 fillér
a nő-napszámosé	98	149	125	108	95

E munkabérek is az előző évek béreihez viszonyítva némi emelkedést mutatnak; a mi kétségkívül nemcsak a munkáskéz fokozatos fogyásának, hanem a fokozódó közszükségletnek is bizonyítéka.

A munkásember is a folyton változó körülményekhez alkalmazkodva, munkájáért, noha az tökéletesebbé nem válik nagyobb bért igényel.

A mezőgazdasági eselédviszonyok kielégítőek ugyan; azonban a eselédék évi bére is, a multhoz viszonyítva, emelkedőben van. Ez magában véve ugyan nem volna aggasztó körülmény, azonban sajnos, a manapság már mind sűrűbben tapasztalható azon jelenség, hogy a eseléd egy és ugyanazon helyen hosszabb ideig ritkán szolgál, Vas vármegyében is, mint mindenütt az országban sajnos tapasztalható; minélfogva a kipróbált hűségű, régi, jó öreg eselédeknek száma már itt is fogyóban van.

IX. Erdészet Vas vármegye területének mintegy 28%-át erdő borítja. Ezen, összesen 265.277 kat. hold kiterjedésű területből tulajminőség szerint 96.317 kat. hold oly talajon áll, mely más-nemű mezőgazdasági művelésre nem alkalmas; és ennek folytán az erdőtörvény értelmében jövőben is mint erdő feltétlenül fentartandó; a többi 168.960 kat. hold nem feltétlen erdőtalajon áll és esetleg mezőgazdasági művelésre is átalakítható.

Tulajdonjogi minőség szerint:

9.924 kat. hold	községeké:
9.662 » »	egyházi személyek és testületek;
242 » »	közalapítvány;
28.656 » »	hitbizományoknak;
16.459 » »	volt urbéreseknak; s végül
203.334 » »	magánosok tulajdonát képezi.

Fanemek szerint:

Kocsányos és kocsánytalan tölgy	11 ^o / _o
Csertölgy	14 ^o / _o
Bükk, gyertyán	15 ^o / _o
Fűz, nyár, nyír, éger, kőris, akác	12 ^o / _o
Erdei fekete-fenyő, lucz, jegenyefenyő	48 ^o / _o

Az első öt birtokcím alatt kimutatott terület az állam felügyelete alá tartozván, ezen erdőségek kivétel nélkül jóváhagyott rendszeres gazdasági tervek szerint kezeltetnek. A kezelési teendők végzésével 14 törvényes minősítéssel ellátott és hatóságilag felesketett erdőtiszt van megbízva.

Az állami felügyelet alá nem tartozó és magántulajdon tárgyát képező erdők birtokosai közül azok, a kik nagyobb kiterjedésű erdők felett rendelkeznek, alkalmaznak erdőtiszteket; a kik közül öt hatóságilag fel van esketve.

Az erdőőrzést 76 szakvizsgázott és 305 nem szakvizsgázott erdőőr látja el.

Az erdőség elég arányosan van a vármegye területén elhelyezve. A 615 községből pusztán 49 község határában nincs erdő. Erdőhiányról tehát legfeljebb a czelldömölki és a sárvári járás egy részében lehet szó. Ezen hiány azonban könnyen pótoltatik a vármegye nyugati részéből.

Úgy a talaj, valamint az éghajlati viszonyok a fatenyésztésre nézve nagyon kedvezők. Az erdőnek arányos elosztása, nemkülönbén a kiterjedt vasuti hálózat folytán, az évi fatermés mindenkor biztosan és igen jó áron értékesíthető. Ezen kedvező körülmények hatása alatt, valamint a földművelési kormánynak azon intézkedése folytán, hogy a birtokosok között erdősítési

ezélokra évenként több millió facsemetét ingyen, vagy nagyon csekély árért osztat szét, az erdőgazdaság oly magas fokra emelkedett, mely a legszebb reményekre jogosít.

Az évenként kihasznált vágásterületek, így az állam felügyelete alá tartozó, valamint a magántulajdont képező erdőkben, legkésőbb hét év leforgása alatt beerdősíttetnek.

Különös figyelem lesz fordítva arra, hogy a talajnak leginkább megfelelő faemek közül azok telepíttessenek, melyek a kisebb erdőbirtokos különböző faszükségleteinek fedezésére legalkalmasabbak; a nagyobb erdőbirtokosoknál pedig azok, melyek a legértékesebbek és ennek folytán távolabb vidékekre is szállítható választékokat szolgáltatni alkalmasak.

Az erdőápolás czéljából szükséges tisztogatásoknak és gyéritéseknek végrehajtása szintén nem ütközik nehézségekbe; mert nem pusztán az elnyomott, vékony fácskák, hanem az erdei gyomnövények is értékesíthetők; illetőleg ezek értéke teljesen fedezi az említett czélből teljesített munkálatoknak költségeit.

Az erdőben való legeltetésnek Vas vármegyében nincs különös fontossága. A nagyobb birtokosok erdőterületein a legeltetés egyáltalán nincs gyakorlatban; legtöbb kisbirtokos is csak a sertéssel való legeltetést veszi igénybe.

Az erdei mellékhasználatok közül említést érdemel még az erdei alomnak gyűjtése (esalitszedés), ámde az erdőre nézve ezen felette káros használat főleg a vármegye nyugati részében a parasztgazdák által gyakoroltatik; az állam felügyelete alá tartozó erdőkben azonban az alomnak elhordása szabályozva és korlátozva van; de teljesen be nem szüntethető az e vidéken ősidőktől fogva fennálló mezőgazdasági viszonyok miatt; a mennyiben a sovány szántóföldek gyakori trágyázást igényelnek s e czélből a meglehetősen nagy marhaállomány táplálására a csekély szénán és mesterséges takarmányon kívül az összes szalmatermés is felhasználtatik; minek folytán a szükséges almot úgyis szólván kizárólag az erdő szolgáltatja.

Fafeldolgozás és értékesítés.

A kisebb birtokosok, a volt urbéressek és a nemesi közbirtokosságok (compossessorok) erdőinek fatermése, szükségleteik fedezésére elégséges nem lévén, legtöbb esetben a hiányt kénytelenek a nagyobb birtokosoktól vásárlás útján pótolni.

A nagyobb erdőbirtokosok fatermésüket leginkább maguk dolgozzák fel. Egyesek azonban azt vagy egészen adják el fakereskedőnek, vagy pedig kisebb részletekben, esetleg szálanként magánárverés útján értékesítik.

A feldolgozásnál termelt választékok túlnyomó része beföldön, legtöbbször Vas vármegye területén lesz elfogyasztva, illetőleg feldolgozva. Kivitelre kerülnek: az egyenes, simatörzsű és kellő vastagságú tölgyfarönkök; hordódonga és gyufagyártásra alkalmas nyárfatörzsek; ezeken kívül csekély mennyiségű kőris- és gyertyánfa.

A fának feldolgozására szolgál számos vízi erőre és gőzüzemre berendezett fűrész.

A fának az erdőből való kiszállítása egy-két esetet kivéve, kizárólag tengelyen; távolabb fekvő piacokra pedig vasuton történik.

Ott, hol nagyobb fatömeg kerül kiszállításra, az illető kereskedő a kiszállítást némelykor saját költségén épített lóvasutttal eszközli.

A tengelyen való szállítás tetemesen drágítja az erdei productumokat. Ennek oka részben a drága fuvar, részben pedig azon körülmény, hogy csak kevés birtokos fektet súlyt az erdei utaknak jókarban tartására, minek folytán a fuvarosok csak fél-rakományt szállíthatnak ki egyszerre.

A fa értékesítésére rendkívüli előnyös hatást gyakorolna a szombathely—kőszegi és a körmend—németújvári vasutvonalaknak meghosszabbítása, valamint a tervezett szombathely—körmend—muraszombati vasutnak kiépítése; mely utóbbi már folyamatban is van.

X. *Ipar.* Vas vármegye iparának keletkezése visszanyulik a honalapítás korszakába. Stájerország és Alsó-Ausztria szomszédságának közvetítésével készséggel települtek le Vas vármegyének határszéli részein Németország kézművesei és iparosai és ezek képezték első magvát a később szép fejlődésnek indult vármegyei iparnak.

Később a czéhrendszer meghonosításával az iparosok hatalmas szervezetet nyervén, ennek talajában mély gyökeret vertek az ipar érdekei.

Szombathely városa már az 1407. évben szabadalmat nyert ipari jogok és kiváltságok engedélyezésére; majd később a város feljogosított czéhrendszabályok jóváhagyására is.

Az első czéhlevelet Szombathely városa az 1604. évi január hó 28. napján állította ki a szabóczéh részére, mely czéhlevélre jellemző, hogy a bevezető és berekesztő latin sorokat kivéve, annak lényeges tartalma tiszta magyarsággal van megírva és érdekes többek között azon rendelkezés is, mely szerint: »ha nőtlen férfi vétetik fel a mesterek közé, egy év alatt megnősülni tartozik; ha pedig valamely mester után fiatal özvegy vagy felnőtt leányárva maradt vissza, azok illő férjhezadásáról a czéh gondoskodik«.

Fontosabb ipari privilégiumokkal, nevezetesen egyedárúsági és árúmegállítási joggal a vármegyének egyetlen városa sem bírván, innen eredett, hogy a középkorban Vas vármegye épen nem emelkedhetett oly színvonalra, mint a királyi szabadalmakkal felruházott városok révén a szomszédos Sopron és Győr vármegyék ipara.

Ezen sajnós ipari helyzet daczára Kőszeg és Körmend városok a külföldi iparcikkek behozatala és a hazai termékek kivitele tekintetében nemzetközi jelentőségre vergődtek; mert e két város volt a Bécsből Velenceze felé vezető kereskedelmi utiránynak két nevezetes állomása.

A megye nem fejtett ki egyáltalán az ipar előmozdítása érdekében oly arányú buzgalmat, mely ennek nagyobb lendületet adott volna; megelégedvén egyes iparcikkek kivitelének tilalmával és a szokásos árszabások időnkinti megállapításával, mely a fogyasztó közönséget a czéhrendszerből folyó árcsigázások ellen megvédelmelte.

Ily árszabások keletkeztek 1688-ban, 1724-ben, 1749-ben és

1756-ben. Az 1724. évben hozott árszabály kiterjed többek között a csizmadiákra, német vargákra, váltómíves szabókra, kalapács-esinálókra, keztűfésinálókra, üvegesekre, asztalosokra és lakatosokra.

E limitációknak azonban kevés haszna volt, mert a hatóságok nem gondoskodtak kellően az ellenőrzésről és a megtorló intézkedések végrehajtásáról.

A mesterjogot Kőszegen nem a ezéhek, hanem a város tanácsa osztogatta. Hiteles feljegyzések szerint Kőszegen az 1742. évben a következő ezéhbeli mesterek voltak: szűrszabó 23, timár 6, asztalos 7, gombkötő 10, német varga 12, szijgyártó 4, csizmadia 39, váltómíves (szabó) 25, bodnár 6, lakatos 7, kovács 4.

Az 1787-ik évben kelt királyi rendelettel Vas vármegye városaiiba szakértő egyének küldettek oly feladattal, hogy a népet, különösen pedig a gyermekeket, a gyapjúfonás mesterségében ingyen oktassák. És noha Pinkafőn és Kőszegen a posztóipar már a fentebb jelzett időpontban meglehetősen fejlettségnek örvendett, kétséget sem szenved, hogy az ezen iparágban később elért magasabb színvonal a pontosan végrehajtott királyi rendelet jótékony hatásának volt köszönhető.

A XVIII. század második felében és a XIX. század első felében Vas vármegye ipara lényegesebb fejlődést nem mutat, sőt az Ausztriából importált ipari productumok veszélyes versenyt idéztek fel a vármegyei ipartermékekkel szemben olyannyira, hogy a vármegye iparosai legfőbb törekvésüket csak a helyi szükségletek kielégítésében kereshették.

Az ötvenes években már a gyáriparnak is mutatkoznak némi nyomai. Ekkor már a posztógyártás is szépen virágzott; különösen Kőszegen és Pinkafőn gyárszerű kezelés mellett jelentékeny és jövedelmező iparággá vált.

Több helyen gőzmalmok keletkeztek. Kőszegen, Szombathelyen, Körmenten és Sárváron (az uradalmak központjain) sörgyárak épültek; korlátolt üzemük mellett azonban a helyi szükségletnek is alig voltak képesek megfelelni.

Vas vármegye ipara csak a hatvanas évek derekán vehetett nagyobb lendületet, midőn a déli vasut sopron-kanizsai vonalának megnyitásával, a megye több városának ipara, de különösen Szombathely városa emelkedett ki e tekintetben a vármegye többi pontjai közül és ipari tekintetben is nemcsak Vas vármegye, hanem egész Dunántúl egyik legjelentékenyebb városává, majd az utóbbi időben jelentékeny ipari góczponttá küzdötte fel magát.

Erésben Vas vármegye sokat köszönhet a dunántúli ország-rész minden irányában szétágazó vasuti hálózatának, népessége intellectuális erejének és végül azon példás áldozatkészségnek, melyet lakossága az iparfejlesztés terén minden időben oly lelkes hazafisággal tanusított.

Az iparfejlesztésnek jelentékenyebb tényezője volt az 1887. évben Szombathelyen rendezett »vasvármegyei iparkiallítás«, mely élénk képét tárta fel a vármegye sokoldalú és fejlett iparának. Majd később az 1903. évben követte ezt egy már sokkal jelentősebb iparkiallítás ugyanott, melyen közel ötszáz kiállító

vármegyebeli iparos megközelítőleg ötvenezer darab kiállítási tárgygyal jelent meg a kiállításon.

De minden szónál és írásnál ékebben beszéljenek maguk a vármegye ipari állapotát feltüntető következő adatok.

Vas vármegye iparosainak összes száma :

Férfi kereső-iparos 21.555 ; nőiparos 5.128 ; tehát a kereső-iparosok összes száma 26.683.

Házi- és népipar 275.

Vándoripar 117.

Iparfoglalkozási viszonyok :

Önálló iparos 8.758.

Segédszemélyzet 17.925.

Ebből tisztviselő 199. Segítő családtag 1.134. Segéd munkás 11.976. Tanonc 3.138. Szolga 1.208.

Iparvállalatok személyzete :

Az iparvállalatok összes száma 12.137.

Segéd nélkül volt iparvállalatok száma 7.587 ; tehát 62¹/₂%.

Szakszerint foglalkozók száma :

Vas- és fémiparban dolgozik 2.285.

Gépgyártásban 1.394

Kő-, föld- és agyagiparban 973.

Fa- és csontiparban 1831.

Bőr-, sörté-, szőr- és tolliparban 315.

Fonó- és szövetiparban 1.225.

Ruházati iparban 6.072.

Papíriparban 34.

Élelmészeti és élvezeti iparban 4.139.

Vegyészeti iparban 124.

Építőiparban 5.308.

Sokszorosító- és műiparban 150.

Szállodás-, vendéglős- és kávési ipar 2.810.

Egyéb ipari foglalkozás 23.

Népesebb iparágak :

Kovács 1.461. Lakatos 519. Téglagyártó 666 Fazekas 202. Fűrészárúgyártó 906. Asztalos 1.367. Szabó 1.692. Czipész és eszímédia 3.320. Malomipar 1.092. Sütőipar 461. Hentes és mészáros 475. Szeszgyártó 27. Kőműves 3.183. Ács 911.

Ippal mellékesen foglalkozók összes száma 9875.

Ilyenkor több segédszemélyzetet foglalkoztató :

Bánya- és kohóvállalat van kettő 203 segéd munkással.

Iparvállalat pedig van 34, melyekben a segéd munkások száma 4.098.

Iparfőhelyek :

Szombathely, ahol is van 1 ablaktisztító, 4 aranyműves, 2 aranyozó és oltárépítő, 46 asztalos, 7 ácsmester, 3 ácsiparos, 3 bábos, 9 bádogos, 2 béltisztító, 12 bérkocsitulajdonos, 4 bogárnmester, 23 borbély, 4 bornyumetsző, 3 bőrványoló, 13 cserépfedő, 56 eszímédia, 137 czipész, 9 cémentárú készítő, 3 cukorkakészítő, 3 cukrász, 5 divatárúsnő, 4 előnyomtatási intézet, 8 építési vállalkozó, 3 építőmester, 1 esernyőkészítő, 5 esztergályos, 2 fazekas, 6 fényképész, 1 fogtechnikus, 2 fürdőtulajdonos, 62 fuvarozó, 6 gerencsér (kályhás), 1 gombkötő, 2 gőzgéppel csépelő vállalat

kozó, 1 gőzkazánkovács, 1 gyepmester, 1 hangszerkészítő, 3 házi-sürgöny-, villámhárító- és telephonberendező, 4 helyszerző, 21 hentes, 4 hordár, 1 kádár, 9 kalapos és sücs, 10 kárpitos, 9 kávé, 3 kávémérő, 7 kefekötő, 4 kelmefestő, 2 kéményseprőmester, 4 késes és köszörűs, 2 keztyüs, 1 kifőzőhely, 3 kocsigyártó, 2 kóser étkező, 5 kosárfonó, 13 kovács, 3 kőfaragó, 16 kőművesmester, 9 kisebb kőművesmunkára jogosult, 3 könyvkötő, 6 könyvnyomdatulajdonos, 3 kötélgyártó, 14 lakatos, 1 látszerész, 22 mézáros, 9 mosóintézet, 8 női fodrász, 1 reszelővágó, 4 nyereggyártó, 9 órás, 1 orgonakészítő, 1 parkettkészítő, 1 rézműves, 1 rézöntő, 1 ruhatisztító, 1 sertéshizlaló, 4 süteménykészítő, 25 sütő (pék), 77 férfiszabó, 12 női szabó, 4 szappanos, 2 vasuti szállító, 1 székkészítő, 1 szijgyártó, 16 szobafestő és mázoló, 4 szobrász, 3 temetkezési vállalat, 7 üveges, 2 vegytisztító, 49 vendéglős és korcsmáros, 1 vízvezetéki és csatornaberendező, 1 zálogház, 1 zongorajavitó és -hangoló. Összesen: 989.

Közegen az iparosok összes száma 260, Jánosházán 124, Czeldömölkön 103, Felső-Eőrben 146, Pinkafőn 121, Körmenden 216, Muraszombatban 38, Németujváron 79, Sárvárott 30, Szentgotthárdon 89, Vasvárott 125.

Vas vármegye gyártelepei:

Fuith Károly, vashámortulajdonos, Felső-Eőr.

Bartos Pál, lakatos, Szombathely.

Dünger és Schmidt, lakatos, Szombathely.

Fleischmann Simon, gazdasági gépgyár, Sárvár.

Mayer gépgyár vas- és fémöntőde r. t., Szombathely.

Pohl E. és fiai, fémöntőde, Szombathely.

M. kir. államvasutak műhelye, Szombathely.

Pinkafői villamos művek r. t. Pinkafő.

Vasvármegyei elektromos művek r.-t., Ikervár.

Vasvármegyei elektromos művek r.-t., Szombathely.

Szombathely-pinkafői vasut kavicsbányája, Sámfalva.

Wittmann Adolf, bazaltbánya, Mesteri.

Schweitzer István kőfejtője, Sámfalva.

Armuth Henrik téglagyára, Gyanafalva.

Armuth és Hirsch téglagyára, Németlak.

Brenner János téglagyára, Szombathely.

Cseke József téglagyára, Kőszeg.

Faludi és Müller téglagyára, Szombathely.

Grósz és Schwartz téglagyára, Nemesd.

Holzheim Gábor téglagyára, Szombathely.

Hübner János utóda téglagyára, Szombathely.

Illés István téglagyára, Czeldömölk.

Lajos bajor királyi herceg, téglagyár, Sárvár.

Pleszkáts Imre, téglagyár, Sárvár.

Posztl János, téglagyár, Muraszombat.

Rechnitzer Odön, téglagyár, Körmend.

Sárvári uradalom, gőztéglagyár, Sárvár.

Stern Lipót, téglagyár, Jánosháza.

Sturm Ede, téglagyár, Ujperint.

Schandli testvérek, téglagyár, Körmend.

Tory György, téglagyár, Czeldömölk.

Wölder Alajos, téglagyár, Szombathely.
 Czeke Gusztáv, fűrészárú gyártás, Kőszeg.
 gr. Draskovits Pál, fűrészárúgyártás, Németujvár.
 Trummer János, fűrészárúgyártás, Szombathely.
 Geiszt Lajos és fiai, fűrészárúgyártás, Szombathely
 Lehner Lipót Ferencz, fűrészárúgyártás, Pinkafő.
 Löwensohn Dávid, fűrészárúgyártás, Senyeháza.
 Sárvári főh. urad. fűrészárúgyártás, Sárvár.
 Zapfel János, fűrészárúgyártás, Rödön.
 Trummer János, parkettagyártás, Szombathely.
 Guth Tóbiás, asztalosipar, Pinkafő.
 Schmall Antal, asztalosipar, Szombathely.
 Kauders Vilmos, szalmafonadék-készítés, Körmend.
 Brader testvérek, bőrgyártás, Felső-Eőr.
 Freyberger Miklós, bőrgyártás, Pinkafő.
 Stricker S. és fiai, bőrgyártás, Szombathely.
 Szombathelyi bőrgyár, r. t., Szombathely.
 Schmidt Antal, bőrgyár, Gyanafalva.
 Eisner Henrik és Frigyes, gyapjúipar, Kőszeg.
 Lukschander József, gyapjúipar, Pinkafő.
 Putsch Sándor, lótakaró- és daróczposztó-gyára, Pinkafő.
 Pinkafői posztósok szövetezetének pokróczfonal-gyára,
 Pinkafő.
 Docker S. Hermann, pamutszövő gyár, Szombathely.
 Bujatti testvérek, selyemgyártás, Szentgotthard.
 gr. Chardonette Hilár, műselyemgyár, Sárvár.
 Soukup és Korb, csipkegyártás, Kőszeg.
 Vasmegyei cukorgyár r. t., Péntekfalu.
 Edenhofer testvérek, kolbászigyár, Pinkafő.
 M. kir. szivargyár, Szentgotthárd.
 Sörfőzde r. t., Kőszeg.
 Krassa Manó, szeszgyártás, Keléd.
 Leidenfrost Otto, szeszgyártás, Jaák.
 Zihrer Vilmos, szeszgyártás, Endréd-pusztá.
 Szombathelyi szikvizgyár r. t., Szombathely.
 Müller Ignác, szikvizgyár, Szombathely.
 Kőszegi szikvizgyár r. t., Kőszeg.
 Szombathelyi légszeszvilágító r. t., Szombathely.
 Mayer Mór, gyufagyár, Szombathely.
 Bertalanffy József, könyvnyomda, Szombathely.
 Egyházmegyei könyvnyomda, Szombathely.
 Seiler Henrik utódai, könyvnyomda, Szombathely.
 Harkányi Ede, szobrász, Szombathely.
 Kirnauer József, gőzmalomtulajdonos, Körmend.
 Czeke József, gőzmalomtulajdonos, Kőszeg.
 Ungár Zsigmond, gőzmalomtulajdonos, Szombathely.
 Mezőgazdasági bank r. t. gőzmalma, Czellödömök.

IX. *Kereskedelem.* Az ország nyugati határszélén, Alsó-
 Ausztria és Stájerország közé ékelve, Vas vármegye már az
 árpádházi királyok alatt a hazai kereskedelem forgalmának
 egyik fontos tényezője volt. Kereskedelmi fontosságát megtar-
 totta a későbbi időkben is és Vas vármegye és benne ennek

székhelye Szombathely már a legrégebbi időktől fogva a gabona és borkereskedelemnek egyik gócpontja Nyugatmagyarországon. A kereskedelem nagy lendületet vett a vasutak által. A gabona és borkereskedelem mellé sorakoztak a fakereskedelem és marhakereskedés, mely az utóbbi években már a gazdaközön-ség körében is oly fokra emelkedett, hogy a kis gazdaságokat egészen átalakította; azon belterjesebben dolgoznak és a vagyono-sodást mindinkább előmozdítják. A mezőgazdasági, valamint az erdei termékek és az állattenyésztés productumainak élénk forgalma és kedvezőbb évben való értékesítése, nagyon előnyö-sen befolyásolta a mindennapi szükségletek kielégítését szolgáló kereskedelmet, valamint a kereskedelem egyéb ágait is, nagy lendületet vévén valamennyi.

Az utóbbi években Vas vármegyében létesített nagyszabású gyárak és a Szombathely városában alapított nagyszabású művek; a nagyarányú és rohamos építkezések folytán oly jelentős összegek jutottak és jutnak ma is a munkakereső nép kezeibe, hogy annak folytán a kereskedelem rohamos lépésekben fejlődhetik. Ennélfogva Vas vármegyében a kereskedelmi forgalom több-kevésbé állandó jellegű; szembeszökő visszaesés csakis az országészerte bekövetkező kedvezőtlen gabona termé-seknél tapasztalható.

A kereskedelmi forgalom és a fejlődött kereskedelmi viszonyok egyik főkövetelménye és egyuttal feltétele a pénzüintézetek és bankok keletkezése lévén, e tekintetben Vas vármegye igen jó viszonyoknak örvend, mert az osztrák-magyar bank szombathelyi fiókján kívül, a jól vezetett elsőrangú pénzüintézeteknek egész sorozata támogatja a kereskedelmi forgalmat.

A mezőgazdaság, ipar és kereskedelem rohamos fejlődése a közvagyonosságot annyira emelte, hogy nemcsak az elemi károk, elleni biztosítások (tűz és jég), hanem az élet- és bal-eset elleni biztosítások, valamint az állatbiztosítások, különösen a kisemberek körében oly mértékben elterjedtek, hogy ennek folytán a kereskedelemnek ezen ága is erős fejlődésnek indult.

Kereskedelmi forgalmunk ismertetésénél a következő ágakra fogunk kiterjeszkedni.

A mezőgazdasági productumok kereskedelme: gabona, tej, állat, baromfi és takarmány.

Fakereskedelem.

Bor-, sör- és pálinkakereskedés.

Vaskereskedés.

Fűszer- és vegyeskereskedelem.

Rövidárú- és rőfőskereskedés.

Posztókereskedés.

Üvegkereskedés.

Bőrkereskedés.

Pénzüintézetek.

Biztosítás.

1. *A mezőgazdasági termékek.* a) Gabona, liszt, takarmány-neműek, hüvelyesek, gyümölcs-, tej- állat- és baromfikereskedelem.

A mezőgazdaság Vas vármegyében őstermelés lévén, ter-

mészetes, hogy annak termékei szolgáltatják első sorban a közvetítő kereskedelem anyagát. Vas vármegyének mintegy 950.000 kat. holdja az 1900-ik évben következőképen lett felhasználva:

	Kat. hold	Összterület százalékban
Szántóföld	472.434	49'72 ^o / _o
Kert	11.640	1'22 ^o / _o
Rét	95.186	10'01 ^o / _o
Beültetett szőlő	6.978	0'73 ^o / _o
Parlag	1.254	0'13 ^o / _o
Legelő	66.172	6'96 ^o / _o
Erdő	260.908	27'16 ^o / _o
Nádas	110	0'01 ^o / _o
Nem termő	35.759	3'76 ^o / _o

A mezőgazdasági üzemben domináló a szántóföldeken művelt gabona és hüvelyesek; melyeken az 1900. évben az alábbiakban kimutatott termés lőn producálva:

Őszi és tavaszi buza	126.287 kat. hold.
Őszi és tavaszi rozs	92.195 » »
Kétszeres	176 » »
Őszi és tavaszi árpa	41.470 » »
Szemestengeri (kukoricza)	24.152 » »
Zab	45.450 » »
Köles	2.020 » »
Tatárka (hajdina)	2.490 » »
Bab és lencse	1.023 » »
Repcze	1.478 » »

Összesen 336.741 kat. hold.

volt tehát bevetve. Ha holdankint átlagos 7 métermázsza termést veszünk számítási alapul: akkor Vas vármegyének gabonatermése az 1900-ik évben 2,696.112 métermázsát tett ki összesen; most már átlagosan métermázsánként 14 korona árt véve alapul, a jelzett évbéli termés összes értéke 37,745.568 koronát tesz ki.

Ezen szám adatok mutatják a gabonakereskedelemnek nagy forgalmát. És ha vetőmag és conventió czímen a termés 25°/_o-át levonjuk, akkor a fenmaradó 2,022.089 métermázsza gabona képezte a kereskedelem anyagát.

A főbb gabonapiacok Vas vármegyében: Szombathely, Sárvár, Czelldőmők, Vasvár, Jánosháza, Kőszeg és Körmend. A termés jórésztét consumálják a körmendi és szombathelyi nagyszabású gőzmalmok; továbbá a kőszegi, czelldőmölki, szentgotthárdi, Németujvár és Felső-Eőr vidéki tekintélyesebb mű- és vizimalmok, melyek a vármegye lisztszükségletének jórésztét fedezik; a szükséglet másik részét a kisebb vámórléssel foglalkozó vizimalmok szolgáltatják.

Ily módon lesz felhasználva a termelt gabonaneműeknek 40°/_o-a, ellenben 60°/_o kivitelre szorul. S miután a vármegyében termelt gabonaneműek általában jó középminőségűek, ezenkívül az Alsó-Ausztriához és Stájerországhoz való közelség folytán ezen relációkra igen olcsó fuvardíjak vannak, a forgalom Alsó-Ausztriába és Stájerországba — a tengerit kivéve — igen élénk és közvetlen. Árpát gyakran oly kitűnő minőségben termel-

nek, hogy az osztrák örökös tartományok távolabb eső részeiben, sőt magában Bajorországban is könnyű elhelyezést talál.

Miután Vas vármegyének nagyon kifejlődött és magas nivón álló állattenyésztése van, továbbá a vármegye területén több szeszgyár is működik, az itt termelt szemestengeri nem elégséges a hizlalásra, a miért is tengerit nagy mennyiségben kell behozni, mely szintén a közvetítő kereskedelem anyagát képezi. A minőségek közül Vas vármegyében a következő vidékek tűnnek ki:

Buza: Czeldömölk, Sárvár, Vasvár és Répczevidék.

Rozs: Jánosháza.

Árpa: Szombathely, Répczevidék és Vasvár.

Zab: Czeldömölk, Sárvár és Körmend.

b) Kapásnövények, kereskedelmi és egyéb növények:

Dinnye	47 kat. hold		
Tök	183	»	»
Burgonya	18.899	»	»
Czukorrépa	5.744	»	»
Takarmányrépa	10.461	»	»
Seprőczirok	1	»	»
Komló	49	»	»
Dohány	2	»	»
Kender	512	»	»
Len	6.038	»	»
Mák	371	»	»
Fejtkáposzta	2.431	»	»
Zöldség és egyebek	273	»	»

A most felsorolt nyers productumok részben a mindennapi szükséglet fedezésére szorítkoznak s a termelő (többnyire kisgazdák) által directe lesznek a fogyasztó közönség részére eladva. Kivitel képez: 1. a czukorrépa, melynek termékeit $\frac{9}{10}$ -ed részben a sárvári czukorgyár dolgozza fel; 2. a burgonya, a melyből a belszükségleten felül néhány száz métermázsa Bécsben és Grácban az ottani alimentáció felsegélyezésére szolgál; egy része pedig a szomszéd vármegyék keményítő-gyáraiban és Vas vármegye szeszgyáraiban nyer elhelyezést s mint ilyen, jelentősebb kereskedelmi cikket képez; 3. fejeskáposzta és répa is nagy kereskedelmi cikket képez, melyben tekintélyes kivitelünk van Alsó-Ausztriába.

c) Takarmány.

Tekintve a vármegyének magasfokú és nagyarányú állattenyésztését, a takarmányneműek intensive termeltetnek; és miután a szükséglet fedezésén kívül még meglehetősen felesleg is marad, ezen felesleg Alsó- és Felső-Ausztriába, valamint Stájerországba exportáltatik; miért is a közvetítő kereskedésnek dús anyagát szolgáltatják.

Az itt következő kimutatás Vas vármegyének takarmányneműekkel bevetett területét tünteti fel:

Csalamádé	5.974 kat. hold		
Őszi bükköny magnak	267	»	»
» » takarmánynak	574	»	»
Tavaszi » magnak	2.968	»	»
» » takarmánynak	—	»	»
Zabos » »	11.440	»	»

Őszi borsó	63 kat. hold
Lóhere magnak	3.871 » »
» takarmánynak	24.488 » »
Luczerna magnak	311 » »
» takarmánynak	4.216 » »
Baldaezim	119 » »
Mohar	744 » »

A lóheremag-kereskedés, tekintettel a termés nagy mennyiségére és szép minőségére, igen jelentékeny a vármegyében. Jelentős a szénakereskedés is, mely túlnyomó részben az osztrák főváros és a katonai helyőrségek szükségleteinek kielégítésére szorítkozik. De jelentékeny mennyiség kerül ezen czikkekből Stájerországba s a Cseh- és Morvaország területein állomásozó csapattestekhez is.

Megemlítendő még a magbűkköny-kereskedés, mely szintén fontos és elég élénk forgalmú kereskedelmi czikk Vas vármegyében.

Mint a gabonatermelés egyik mellékágazata, mint kereskedelmi czikk nagyfontosságú a szalmakereskedés. A szalmakereskedelem a helyőrségeket látja el szalmával; de rendkívüli élénk ezen cikkben a forgalom Bécsbe, Alsó-Ausztriába; azonkívül Tirolba, Vorarlbergbe, a hol a celluloid-gyárak veszik igénybe a szállított áruknak egy részét. Jelentékeny a szalma-szállítás még Svájcba is. A szalmaárak métermázsáinkint 2·20—3 korona közt váltakoznak.

d) Állatkereskedelem.

Mint már fentebb láttuk, az állattenyésztés Vas vármegyében magas színvonalon áll. E fontos gazdasági ág fejlesztése körül a vármegyei gazdasági egyesület nagy buzgalommal fáradozik, épp azért e mintaszerű szorgalomnak igen szép eredménye is mutatkozik. Az apaállatoknak gondos kiválasztása és azoknak nagyobb számban való alkalmazása, valamint a testesebb és értékesebb nyugati tehéneknek szembetűnő terjedése meghozta a maga természetes eredményét és a köztenyésztés anyagának fokozódó javulását. A tenyészállatoknak sűrűbb időközökben való díjazása s a tenyészanyagok olcsó kamatozása, négy-öt évi kölcsönök nyújtása útján való beszerzésére való készség, a vármegye állattenyésztését a közel jövőben még nagyobb méreteken fogja emelni.

Kivitelre jobbára a nyugati fajtájú hizott ökröket keresik, míg a félhizottakat a hazai hizlalók vásárolják. Fejős tehénekben és fiatal növendékmarhákban egész éven át óriási a forgalom.

A szarvasmarhatenyésztés az utóbbi években tapasztalt jobb húsárak folytán a gazdáknak egyik fő jövedelmi forrását képezi, mely egyes, korábban elhagyatott és elszegényedett vidékeknek gazdasági helyzetét tetemesen megjavította.

A sertéskereskedés is nagyobb arányú. A hizott sertéseket a belföldi fogyasztás, továbbá az osztrák főváros és tartományok vásárolják. A fiatal és hizlalásra alkalmas sertésekkel a kereskedelem nagyon élénk s ezzel a gazdákon kívül egyes racionálisan vezetett sertéshizlaló-telep is foglalkozik. A hizott sertések ára kilonként 1 K — 1 K 30 fillér között ingadozik.

A lókereskedés az utóbbi években beállott nagy kivitel folytán Vas vármegyében is emelkedett; de nagyobb szabásúnak nem mondható.

A hizó- és mustrabirkák a jobb húsarak folytán szintén könnyebben értékesíthetők.

Igen szépen fejlődik a méhesaládok tenyészete és ennek folytán a mézkereskedés is.

Igen fontos még a baromfikereskedelem, mely a belszükséglet kielégítésén felül az osztrák és stájer fővárosok szükségleteit is kielégíti. De jelentékeny a tojáskereskedés is, nagymennyiségű tojás exportáltatván Ausztriába és Angolországba.

e) Tej és tejárúk kereskedése.

Tekintettel a magas nivón álló állattenyésztésre, Vas vármegyének élénk tej- és vajkereskedése fejlődött ki. Egyrészt nagybirtokosok és nagybérlok látják el a belszükségletet, a fenmaradó tekintélyes maradványt pedig Bécsbe szállítják; másrészt a folyton szaporodó tejszövetkezetek a közép- és kisgazdáknak folyton szélesbülő rétegeit és köreit vonják be a foglalkozási ágba s ezáltal a gazdaközönség jólétét emeli és azok számára állandó és szép jövedelmet biztosít egyrészt, másrészt pedig a vajtermelésnél fenmaradó melléktermények kitűnő takarmányt és hizlaló anyagot pótolnak.

Egyes uradalmak, mint a németújvári és a Lajos bajor kir. herczeg tulajdonát képező sárvári uradalmak tejproductumaikat sajtkészítésre használják fel. De van ilyen sajtgyár állami kezelés és vezetés mellett az úgynövezett »Láncezi pusztán« is, hol az állam által alkalmazott szaktanárok oktatják ingyenesen a növendékeket.

f) Gyapjúkereskedés.

A gyapjúkereskedelem évek hosszú sora óta pangott. Azonban a fapamut árának óriási mérvű emelkedése folytán, ezen czikk kezd újabb lendületet nyerni elannyira, hogy a nagyobb gazdaságok kezdenek ismét a juhtenyésztéssel komolyabban foglalkozni. A gyapjút hazai kereskedőkön kívül, nagyobb mennyiségben a morvaországi posztógyárosok szokták megvásárolni.

g) Selyemtenyésztés.

Az országos viszonyokat tekintve a selyemtenyésztés Vas vármegyében elég szép fejlődésnek indult és alapos a remény, hogy, — ha a nép vezetőinek üdvös befolyása ezen irányban nem lankad — a selyemtenyésztés ügye a vármegyében még örvendetesen emelkedni fog. Az országos selyemtenyésztési felügyelőség legalább mindent elkövet a további fejlesztés érdekében. Vas vármegyében a selyemtesztés után nyert kereseti összeg 1900-ban 332 korona 22 fillér; 1901-ben 354 korona 24 fillér volt; ezen tételekkel szemben 1903-ban 27 községnek 176 termelő családja 1.999 kilogramm 80 deka selyemgubó után 4.159 korona 53 fillér kereseti összeget kapott.

2. *Erdői termékek kereskedelme.* a) Fakereskedelem. Fentebb már jeleztük, hogy Vas vármegyének mily tekintélyes terjedelmű erdősége van. Ezen arányokat egybevetve a kitűnő közlekedési eszközökkel és a vármegyének kedvező geographiai fekvésével

s ezekhez még hozzáadva a termelt faanyagnak kitűnő minőségét, mindezen tényezőknek kedvező találkozása magában hordja a nagyarányú forgalomnak jellegét. Kezdve a tüzfától, a legfinomabb műfáig, mind e fánemek Vas vármegyében a legélénkebb forgalomnak örvendenek. Van a vármegye területén több nagyszabású gőzfűrészs is. A tüzfifa egyrészt a helyi szükségletet fedezi, de legalább is 20.000. waggon műfa, dongafa és tüzfifa szállítatik el a külföldre; dacára annak, hogy a vármegyében és különösen a Szombathely városában lefolyt nagyarányú építési tevékenység a műfának egy részét lekötötte. A fakereskedelem, míg egyrésztől sok embernek nyújt tisztességes keresetet, addig másrésztől tekintélyes anyagot szolgáltat a közvetítő kereskedelemnek.

b) Gubacskereskedelem.

Az erdei termékek között első helyen áll a gubacs, mely nagy mennyiségben terem, s melyet úgy a bel- mint a külföldi bõrgyárak nagy mennyiségben vásárolnak; hasonlóképpen

c) a tölgyfa-csert is.

d) Fenyőtoboz.

A fenyőtobozt, mely czikk korábban teljesen elhanyagoltatott, aránylag érdekes czikké tette azon élénk kereslet, mely a magpergetők részéről az utóbbi idõkben ezen czikkkel szemben nyilvánul. Vas vármegyében, Kõrmenden van egy ily magpõrgetõ.

3. *Vaskereskedelem.* A fejlõdött gazdasági viszonyok s a nagyszabású építkezések, valamint a magas nivóra emelkedett gyár- ipar a vaskereskedelem forgalmát is elõnyösen befolyásolta. A vármegyében levõ vaskereskedések jelentékeny forgalmat producálnak, a melyek azután a közszükségletet teljesen ki is elégítik.

4. *A fûszer-, vegyes-, rövidárú- és rõfõskereskedelem.* A mindennapi élet szükségleteit fedezõ kereskedelem a lakosság szaporodásával s a kedvezõ gazdasági fejlõdés következtében szép fejlõdést mutat, annyival is inkább, mert a nép fogyasztóképessége tetemesen emelkedett. Csak a rõfõskereskedelem terén mutatkozik némi reactió a túlproductív és nagyarányú concurrentia folytán. Ezen reactiót leginkább jellemzik a rõfõskereskedelem szakmájában gyakran elõforduló fizetésképtelenségek.

Ezen kereseti ágakat az utóbbi évek tapasztalatai szerint, nagyon károsan befolyásolják a gombamódra felburjánzó felekezeti fogyasztási szövetkezetek, melyek anélkül, hogy létezésüknek a fogyasztó közönség hasznukat venné, a mindennapi szükségletek ellátásával foglalkozó kereskedelemnek óriási kárt okoznak.

5. *Posztókereskedelem.* Ugyanazon indokból fejlõdik, mint az elõbb felsorolt kereseti czikkek és örömmel kell constatálnunk, hogy utóbbi idõben mindinkább tért hódít a forgalomban a magyar posztó, melynek termékei között nem utolsó helyet foglal el a pinkafõi és kőszegi posztó.

6. *Üveg- és díszmûkereskedelem.* A fejlõdött viszonyok folytán szintén élénk forgalmú.

7. *Bõrkereskedelem.* Miután szintén közszükségletet elégít ki, igen élénk forgalmú s jórészt hazai gyárak, sõt elsõ sorban a

vasvármegyei bőrgyárak, (melyek közül több igen tekintélyes posztitót foglal el) termékeit forgalmazza.

8. *Borkereskedelem.* Kőszegen, Czellödömölkön, Rohonezon és Szombathelyen elég élénk; de jórészt a belfogyasztást elégíti ki; kivételt 2–3 nagyobb czég képez, melyek egyúttal exportálnak is.

9. *Sör, pálinka.* Nagyobbszabású a sör-, pálinka- és szeszkereskedés. E téren a fogyasztás az utóbbi években nagyban emelkedett és örvendetes jelenség, hogy a magyar sör mindinkább tért hódít.

10. *Pénzintézetek.* A fejlődött gazdasági viszonyok a naponként nagyobbodó árúforgalom s a mezőgazdaság modern és intenzív berendezése maga után vonta a hitelviszonyok kedvező alakulását. Mint a hitelviszonyok regulátora a pénzintézetek élén áll az osztrák-magyar bank szombathelyi fiókja, mely a kereskedők hiteligényeinek egy részét 3 $\frac{1}{2}$ %-os pénzzel elégíti ki és óriási lombard üzletével nagy szolgálatot teljesít a gazdaközönség érdekének.

A betétek óriási állománya Vas vármegyében, illetőleg a pénzintézetek betéteinek nagy torlódása, pénzintézeteinkben nagyobb mozgékonytságot idéztek elő s a kamatláb általános leszállítása, míg egyrészt előnyösen befolyásolja a kereskedelmet, addig az idegen pénz beözönlését is akadályozza.

A pénzintézetek kérdésével kapcsolatban még egy nagyon jellemző momentumra kell kiterjeszkednünk. Ugyanis nemzeti szempontból oly szomorú és Vas vármegyében folyton növekedő amerikai kivándorlásnak egy szembetűnő előnye constatálható s ez nem egyéb, mint a kivándorlók tőkegyűjtése. Így a PINKA völgyében és a szentgotthárdi járásban nemcsak a földterhermentesítések eszközöltetnek nagyobb arányban, hanem a takarékpénztárakban több mint egy millió korona amerikai pénz szerepel betétképen. Hinnünk kell, hogy ezen most parlagon heverő összeget, majdan a hazatérő honfitársak tapasztalatokban gazdagodva és vállalkozási szellemben erősödve ipar- és kereskedelmi vállalatokba fogják fektetni, vagy a földbirtok hozzáférhetősége esetén ennek vásárlására fordítják.

A pénzintézeteknek, mint a kereskedelem érdekeinek e nélkülözhetetlen tényezőjét, általános vonásokban ismertetvén, nem lesz tán érdektelen, ha Vas vármegye összes pénzintézeteit egyénileg felsorolva, kimutatjuk azok összforgalmát és az azokban kezelt betétek összegét.

	Összforgalom korona	Béteket korona
1. Az osztrák-magyar bank szombathelyi fiókjánál, miután a bank betéteket el nem fogad	93.024.000	—
2. Szombathelyi takarékpénztár	20,422.442	7,179.843
3. Szombathelyi általános takarékpénztár	16,008.541	4,696.522
4. Vasvármegyei takarékpénztár	8,444.840	1,870.413
5. Szombathely városi takarékpénztár	17,716.214	1,063.256
6. Mezőgazdasági takaré- és hitelbank	63,130.025	684.305
7. Kőszegi takarékpénztár	12,315.899	10,718.459
8. Kőszegi általános takarékpénztár	4,056.393	1,401.152
9. Kemenesaljai közgazdasági hitelbank	25,025.318	1,104.802
10. Kemenesaljai takarékpénztár	9,379.161	231.420
11. Jánosházai takarékpénztár	5,863.006	723.872

	Összforgalom korona	Betét korona
12. Jánosházai vidéki takarékpénztár	5,881.784	504.717
13. Felső-eőri takarékpénztár	6,825.734	2,588.497
14. Felső-eőri járási takarékpénztár	2,040.740	424.684
15. Pinkafői takarékpénztár	1,568.745	1,438.942
16. Pinkafői községi takarékpénztár	2,748.126	2,147.212
17. Nagy német-szt.-mihályi takarékpénztár	2,380.578	1,155.127
18. Város-szalónaki takarékpénztár	2,111.950	969.621
19. Körmendi takarékpénztár	7,236.640	2,356.001
20. Vas-zalamegyei takarékpénztár	3 229.854	378.262
21. Körmendi általános takarékpénztár	8,408.488	548.300
22. Rohonczy takarékpénztár	3.111.083	862.739
23. Muraszombati takarékpénztár	4,919.632	1,510.898
24. Délzalameyei takarékpénztár	3,282.757	622.516
25. Muraszombati mezőgazdasági bank	3,661.483	127.314
26. Órségi takarékpénztár	2,994.308	360.919
27. Németujvári takarékpénztár	2,394.400	1,023.202
28. Németujvári takaré- és hitelbank	1,061.820	300.178
29. Németujvári járási takarékpénztár	1,218.349	77.879
30. Sárvári első takarékpénztár	6,075.126	2,625.864
31. Sárvári vidéki takarékpénztár	6,230.941	427.870
32. Szentgotthárdi takarékpénztár	7,378.434	3 482.007
33. Szentgotthárdi általános takarékpénztár	7,147.951	2,320.367
34. Rába-lapincevölgyi takarékpénztár	2,005.435	187.117
35. Gyanafalvai takarékpénztár	5,564.543	1,463.750
36. Monyorókeréki takarékpénztár	2,031.550	468.034
37. Vasvári takarékpénztár	4,202.442	634.618
38. Hegyháti takarékpénztár	6 345.000	662.784
39. Vépi takarékpénztár	476.211	146.097

Ezek szerint tehát a vármegye területén elhelyezett pénzügyintézeteknek évi összfordalma 316,854.408 korona; az összes betétek egész összege pedig 52,089.620 korona.

E számadatok tehát, míg egyrésztől élénk világot vetnek Vas vármegye ipari és kereskedelmi forgalmára, addig az ötven millió koronát túlhaladó improductiv módon heverő betéti összeg egy részének mozgósításával, csak magában Vas vármegyében mily nagy lendületet lehetne adni a gyáripar fejlesztésének.

11. Biztosítás. A műveltség és cultura fejlődése és a közvagyonosodás emelkedése folytán az utóbbi 30 évben ezen különösen sociálpolitikai tekintetben nagyfontosságú kereseti ág: a biztosítási intézmény is nagy előrehaladást tett Vas vármegyében s ma már annyira elterjedt, hogy a vármegyében alig van be nem biztosított objectum. Ennek folytán a biztosítási üzlet is nagyforgalmú és a nagyközönség részére az intézetek óriási concurrentiája folytán a díjak is felette kedvezőek. A tűzbiztosítási üzletet kedvező befolyásolja az objectumok nagyrészben szolid építkezése és ezáltal a kockázatok csekélysege.

De az elemi biztosítások mellett mindinkább tért foglal az élet-, baleset- és rokkantság elleni biztosítás, a mi a humanismus szempontjából is örvendtes; de szép anyagot nyújt a kereskedelmi tevékenységnek is.

Egy új nemzete a biztosításnak az állatbiztosítás is, mely Vas vármegye területén a sajnosan elég gyakran fellépő sertésvész, lépfene, száj- és körömfájás folytán a mezőgazdáknak okozott nagy károkat van hivatva enyhíteni.

A vármegye majdnem minden egyes községében vannak biztosítási ügynökségek, melyek a járási ügynökségek alá tartoznak; ezek felett pedig a kötvénykiállítási joggal működő főügynökségek állanak.

Vas vármegye területén a következő jelentékenyebb biztosítási intézetek vannak képviselve: Első m. általános b. r.-t., Assicurazioni Generali, Magyar-Francia, Foncière, Hazai általános, Adria, Anker élet és járadék, Duna, Első osztr. baleset, Gizella bizt.-egylet, Janus, Magyar jég- és viszontbiztosító, Phönix, The Mutual és The Gresham.

Nem lesz talán érdektelen, ha Vas vármegye kereskedelmének csomópontjaiban érvényesülő postaforgalmat főbb vonásaiban az alábbiakban kimutatjuk:

	Levélposta	Csomag és pénzeslevél	Utalvány	Cheque- forgalom
1. Szombathely	2,537.096 drb	171.486 drb	9,066.905 K	2,887.535 K
2. Sárvár	291.958 »	19.902 »	608.432 »	329.228 »
3. Czeldömölk	191.986 »	12.854 »	604.114 »	319.991 »
4. Jánosháza	185.614 »	14.274 »	486.000 »	989.835 »
5. Kőszeg	419.172 »	15.028 »	1,069.161 »	1,321.996 »
6. Kőrmend	505.596 »	14.768 »	1,153.440 »	274.864 »
7. Vasvár	332.882 »	8.034 »	286.535 »	337.804 »

Kiegészítésül ide iktatjuk még a most felsorolt kereskedelmi központokat oly vonatkozásban, hogy kimutassuk, hány kereskedő lakik e helyeken, ekként igazolván Vas vármegye kereskedelmének általános színvonalát.

Szombathelyen van	456 kereskedő
Kőszegen	72 »
Czeldömölkön	20 »
Jánosházán	25 »
Kőrmenden	78 »
Sárváron	40 »
Vasváron	16 »

Megjegyzendő, hogy úgy a most felsorolt helyeken, valamint a vármegye többi járási székhelyein is a nagyobb szabású gyárakban is mindenütt van telefonösszeköttetés.

XII. Teherviselés. Vas vármegye adózási viszonyai leginkább a tényleg befizetett összegek alapján bírálандók el, mivel a kivetett adók igen gyakran még évek múltán közbevetett felebezések miatt is változást szenvednek; a tényleg befizetett összegek pedig csak igen ritka esetben tétetnek felebbezés tárgyává.

Az állami adókból való bevétel volt:

	1896. évben	1900. évben	1904. évben
Egyenes adókban	3,717.070 K	4,097.937 K	4,724.163 K
Hádkmentességi díjban	102.024 »	107.483 »	117.972 »
Bélyeg- és jogilletékekben	672.901 »	942.161 »	1,056.112 »
Fogyasztási és italdóban	1,152.654 »	1,161.442 »	1,124.160 »
Dohányban	2,059.416 »	2,222.385 »	2,439.488 »

Ezen összehasonlításból kitészik, hogy az emelkedés nem rohamos, hanem az általános fejlődésnek természetszerű folyománya.

A bélyeg- és jogilletékekben mutatkozó nagyobb bevételek onnan erednek, mert az utóbbi években több birtokváltozás és eladás, valamint örökösödés fordulván elő, az ezek után járó illetékek emelték az e czímen befolyt jövedelmeket.

A fogyasztási és italadóknál, melyek közé a cukor-, szesz- és sörtermelési adó is sorolandó, az 1904. évben apadás mutatkozik ugyan, ez azonban nem a fogyasztás apadását jelenti, hanem azon körülménynek tulajdonítandó, mely szerint jelzett évben a vármegyébe Ausztriából kevesebb sör és cukor hozatott be mint a megelőző években és a honi szükséglet inkább a hazai gyárakból nyert fedezetet.

Feltűnő a dohányjövedelemtől mutatkozó állandó emelkedés, mely tényleg csakis a fogyasztás emelkedéséből származik és felette érdekes azon körülmény, hogy ezen jövedelem az 1889. évben 1,479.588 koronát tett ki, tehát 15 év leforgása alatt 62 százalékkal emelkedett s hogy manapság Vas vármegyében a dohányfogyasztásból eredő jövedelem, az egyenes adóval összehasonlítva, ennek 50%-át meghaladja.

A vármegye összes közigazgatási szükségletei kisebb részben a saját jövedelmeiből, túlnyomólag pedig az állami javadalmaszástól nyernek fedezetet. Ezen szükséglet az, melyben az összes központi és járási tisztviselők, irodai és szolgaszemélyzet illetményei, nemkülönböztve az irodai, úti és napidíj-költségek befoglaltatnak.

Az 1902. évi szükséglet volt 373.744 korona, az 1903. évi 331.874 korona, az 1904. évi pedig már 432.452 koronát tett ki, mely nagyméretű szaporodás abban leli indokát, mert a tisztviselők és alkalmazottak illetményei az 1904. év folyamán törvényhozás útján rendeztetek.

A rendelkezésre álló fedezet az 1902. évben 372.163 korona, az 1903. évben 319.562 korona, az 1904. évben pedig 441.257 koronát tett ki. Az 1904. évben rendelkezésre állott összeg nagyobb ugyan, mint az ezen évi szükséglet volt, de ez abban leli magyarázatát, hogy ezen évben a kormány a megelőző években felmerült túlkidadások részbeni fedezése céljából 20.000 koronát bocsátott rendelkezésre, miután azonban a többi éven át mutatkozott hiányok kölcsönök által fedeztetek, ennek folytán a vármegye háztartási alapját még mindig 72.090 korona tartozás terheli.

Vármegyei pótdó czímén állandóan csakis laktanya fenntartására 6, illetőleg 3 és útdó czímén 10⁰/₁₀₀ szedetik. Ideiglenes, vagyis csak határozott számú évekre: betegápolási, tisztviselői, nyugdíj- és cultur- (nevelési) pótdó szedetik, együttesen 1¹/₂ százalékban.

A vármegye kezelése alatt áll 37 különböző alap, melyeknél az 1904. évi zárószámadás szerint készpénz és értékben

bevétel	2,065.602 K 94 f
kiadás	1,660.667 » 38 »
maradvány	404.935 K 56 f

végeredmény gyanánt mutatkozott.

Azonkívül kezeli a vármegye a gyámoltak és gondnokoltak vagyonát is, melyre nézve az 1904. évi bevétel készpénzben és értékpapirokban összesen 2,962.167 K 33 f,
a kiadás 2,777.580 » 94 »

ennélfogva a maradvány 184.586 K 39 f-t
eredményezett.

A jelentékenyebb alapok vagyona készpénzben és értékben a következő:

Árvaházi alap	591.179 K 85 f
Cultur-alap	227.476 » 46 »
Ebadó-alap	70.659 » 52 »
Körjegyzői nyugdíj-alap	159.864 » 01 »
Laktanya-törzsvagyon	49.588 » 52 »
Óvoda-alap	40.134 » 08 »
Tisztviselői nyugdíj-alap	371.735 » 10 »
Vármegyei törzsvagyon	47.872 » 84 »
Gyámpénztári vagyon	6,874.964 » 98 »

Az összes vármegyei alapok, a gyámpénztárt is beleértve, 8,533.648 korona 61 fillér értéket képviselnek, melylyel szemben 532.624 korona 92 fillér tartozás áll fenn, a gyámoltak és gondnokoltak összes követelése pedig 6,130.713 kor. 63 fillért tesz ki.

De van ezen felül a vármegyének még 2,909.454 korona 15 fillér tartozása is, mely részint laktanyaépítésből, részint helyi érdekű vasutak segélyezéséből, részint pedig nagyobb arányú hidak építése alkalmából keletkezett. Ezen tartozások azonban amortisationális kölcsönökből állván, ezeknek féléves törlesztési részletei a beszedett pótdókból fedeztetnek.

A vármegye által 16 kölcsön 4,176.200 korona névértékben vétetett fel, melyeknek félévi törlesztésére 111.982 korona 71 fillér fordítandó. A legrégebb kölcsön az 1889. évben katonai laktanya építésére felvett 2,700.000 koronás kölcsön, mely 50 év leforgása alatt lesz teljesen letörlesztve.

A vármegye által épített és fentartott katonai laktanya 1904. évi bevétele 239.567 K 80 f.

Rendes kiadásai, melyekhez a törlesztési részletek is számítandók 231.702 » 45 »

ennélfogva maradvány 7.865 K 35 f.

Az útalap 1904. évi számadása szerint:

Bevétel	659.509 K 28 f.
Kiadás	526.920 » 93 »

és így a maradvány . 132.588 K 35 f-rel

állapított meg, ezen maradvány azonban az év végéig ki nem fizetett nagyobb kereseti kimutatásokból eredő követelések fedezetére szolgál.

Az útdó 10⁰/_o-ban (1903. év végéig csak 8⁰/_o), a kézi minimum 2 korona 40 fill., az írás minimum 6 koronában állapította meg.

Az útdó czímen az 1903. év végén fenmaradt hátralék-összeg volt	69.554 K 86 fillér.
Az 1904. évi előírás volt	432.329 » 38 »
mely összesen	501.884 K 24 fillért
tevő tartozásra	429.025 » 59 »

befizettetvén, az 1904. év végén 72.858 K 65 fillér hátralék még fennállt.

A culturalaphól a vármegye 12 óvodát állított fel és azokat fenn is tartja, a községi óvodákat pedig segélyezi.

A vármegyei árvaházban 40—50 árva gyermek nyert elhelyezést és nevelést.

A Németújvárott felállított járási kórházat a vármegye az 1903. évben átvette és saját regijejében kezeli.

Vas vármegye 615 községe közül 39 községben községi pótdótdt nem fizetnek. 337 községben a pótdótd 1—30% között, 194 községben 31—50 % között váltakozik, 49 községben pedig a pótdótd 50%-nál magasabban van megszabva.

Legkisebb pótdótdja van Kis-Ösömöte községnek, 3%; legnagyobb pótdótdja pedig Horvát-Hásos községnek, 103%.

A szegényügy kellő gondozásban részesül. Szegényalapok minden községben vannak létesítve s azok kezelése és gyarapítása a községek által alkotott és a köztörvényhatóság részéről jóváhagyott szabályrendeletek szerint történik.

XIII. Kivándorlás. Dolgozatunk VIII. részében már reá mutattunk azon jelenségre, hogy Vas vármegyének Alsó-Ausztria és Stájerországgal határos járásaiból, munka és kereset hiányában, tömegesen sietnek dolgozni vágyó földieink a most megnevezett szomszédos országokba. Kora tavasszal távoznak és késő őszszel térnek vissza, magukkal hozván a téli megélhetés czéljából összetakarított keresményeiket.

Az időlegesen távozók egy része földnélküli ember, jórésze azonban oly csekély ingatlan vagyron felett rendelkezik, melyből családjával együtt megélni nem tud, míg tehát a kis mezőgazdaság gondjainak ellátását nejjére és gyermekeire bizza, addig ő idegenbe megy keresmény után.

E jelenség tehát reá mutat a hazai földről való megmozdulásnak legegembibb indokára, mely nem egyéb, mint a mindennapi megélés biztosítása érdekében, a munka és kereset után való gondoskodásra irányuló kényszerűség.

Évtizedekkel ezelőtt, midőn a Horvátországban és Szlavóniában bekövetkezett nagyarányú erdőtaralások folytán hirül hozták, hogy olesó pénzen nagy darab föld vásárolható, akkor is megmozdultak földieink, de csak a horvát- és németajkú járáásokból, ott is csak nagyon szőrványosan. Meglevő kis vagyronukat eladták, adósságaikat kiegyenlítették és fényes reményekkel indultak az új hazába, hová őket kétségtelenül a föld utáni sóvárgás és a jobblét gondolata vezérelte.

E szőrványos kivándorlások azonban csakhamar elmúltak, elannyira, hogy az 1903. és 1904. években csupán két egyén vándorolt ki Szlavóniába.

Az Amerikába való kivándorlás már sokkal nagyobb ará-

nyokat öltött. Egyeseknek felbátorító és kecségtető példája oly nagy mértékben megvesztegette az elméket, hogy az emberek az Amerikába való kivándorlásról úgy beszélnek, mintha csak a szomszéd községbe mennének búcsúra, s a vagyonszerzés után való sóvárgás, egyeseknek sikerei folytán, úgy neki lódtotta az embereket, hogy képesek itt hagyni családjukat, gazdaságukat és mennek, vándorolnak oda, hol munkájuknak megtalálják jól megérdemelt bérét, hol azután a tisztos megélés mellett, néhány év eltelte után még egy kis tőkét is gyűjthetnek.

De vessünk csak egy futó pillantást a kéznél fekvő adatokra és állapítsuk meg, hogy a legújabb időben minő arányokat mutat az Amerikába való kivándorlás Vas vármegye egyes közigazgatási járásaiban.

	1903. év személy	1904. év személy
1. Szombathelyi járás	86	98
2. Kőszegi »	171	42
3. Sárvári »	27	21
4. Czellőmölki »	227	257
5. Vasvári »	24	60
6. Körmentdi »	281	115
7. Muraszombati »	67	277
8. Szentgotthárdi »	396	748
9. Németújvári »	463	322
10. Felső-Eőri »	193	220
Összesen	1935	2160

A kivándoroltak összes számának eredményéből tehát látható, hogy a múlt 1904-ik évben 225 személylyel több vándorolt ki, mint az azt megelőző 1903. évben. Megjegyeztetvén, hogy a kivándorlók közül majdnem 50% nő, többnyire 18–24 évek közti hajadon.

De nézzük csak csoportonként, kik azok a vármegyebeliek, a kik feltartóztatás nélkül vándorolnak ki Amerikába. Egy gondolat és egy biztos tudat férközött be az emberek elméjébe s ez az, hogy munkával és szorgalommal sok pénzt lehet keresni Amerikában. E tudat az, mely megmozdulásra készteti mindazt, ki izmainak erejében és szervezetének munkabírásában bizva, sorsán javítani kíván, vagy egy biztosabb jövőnek akarja megteremtteni reális alapjait. Az az életerős és egészséges falusi gazda, ki akár testvéri osztály, akár elemi csapások miatt ingatlanait megterhelve »egy tányérből eszik az adósságával« és így a mai súlyos adóterhek mellett kénytelen küzdeni a mindennapi létért: szedi-veszi sátorfáját és vándorol Amerikába, hol ernyedetlen munkássága mellett, néhány év elteltével nemcsak meglevő adósságait törleszti le, hanem még valamelyes heverő tőkére is tesz szert.

Az a falusi paraszt-családból származott, java erejében levő ember, ki örökségi osztályrészét készpénzben megkapva, tulajdonát képező földbirtok hiányában, családjával együtt vagy haszonbérelt földön, vagy keze munkája után egyéb módon kénytelen megélni, neki indul a hosszú útnak annak a reményében, hogy néhány ezer koronát szerezvén, visszatér elhagyott szülőföldjére és itt berendez magának egy kis parasztgazdasá-

got, melyen családjával együtt gondtalanul tölti el életének hátralevő részét.

Az a 20—24 éves parasztleány, kinek egész lényét oda-bilincseli a föld röge, kinek kisebb testvérei most is a munkabíró családfőnek védő szárnyai alatt vannak s kinek legforróbb vágya, hogy szívének választottját feleségül vehesse; de nincs még fészke, nincs egyiknek se külön otthona, hol megoszthatná az életnek örömeit és gondjait; csendes, holdvilágos estéken megbeszélik jövődjük kialakításának és Amerikába vándorlásuknak részleteit; szülőik tudtával és beleegyezésével útra indulnak a felkerekedő rajjal és lehetőleg ugyanazon helyben, külön kereset után látva, egy-két év leforgása után oly szép kis vagyont gyűjtenek össze, hogy még künn Amerikában egybekelnek s hazájukba visszatérve, mint jómódú házastársak vagy átveszik — testvéreik osztályrészének biztosítása mellett — a szülői gazdagságot, vagy külön földszerzés után néznek és élnek kised otthonukban jómódban, boldogan.

Ezen lelki világban, ezen illusiókban él azután a falusi zsellér, a szegénysorsú iparos, a napszámos és mindaz, ki dolgozni akar és munkájának tisztességes bérét kívánja látni.

Ime, ezek nálunk Vas vármegyében a legmegszokottabb jelenségek, melyek az Amerikába való kivándorlásnak főképpen lélektani motívumait alkotják; ez a vágy, ez a kiolthatatlan remény, mely ott él mindazoknak a lelkében, kik jobblét és egy biztosabb jövőnek kialakulása érdekében felkötik a vándorsarut, hogy távol idegenben pénzt és vagyont szerezzenek.

Tekintettel a fentebb közölt adatoknak azon eredményére, mely szerint a kivándorlás év-év után mind nagyobb arányokat ölt, elkövetkezett az ideje annak, hogy az illetékes tényezők tervszerűen és vállvetett munkássággal gondoskodjanak az Amerikába való kivándorlás fokozatos megszüntetéséről. E hazafias feladat sikeres teljesítése pedig csak akkor válhat lehetővé, ha megtaláljuk az orvoslásnak azt a módszerét, mely a kóros tünet valódi okának földerítésével mint czélszerű és hatályos gyógyító szer lesz alkalmazható.

Fentebb már nagyjában, főbb vonásokban reámutattunk a kivándorlás lélektani okaira és ezek között főként kiemeltük azon általános tapasztalatot, mely szerint vármegyénkben a munkáskezeknek ezrei várnak munkára és tisztességes kenyérkeresetre. De vagy nincs munka, vagy ha van is, annak bére általában oly elenyészőleg csekély, hogy abból élni és családot fentartani — úgyszólván — a lehetetlenséggel határos.

Vármegyénkben, mint par excellence agricultur megyében az első teendő az volna, hogy a parasztgazdák — különösen a kisebb-nagyobb városok vidékein — térjenek át teljesen a belterjesebb gazdálkodási rendszerre. Gazdálkodásukban az egyoldalú magtermelés helyét foglalja el az állattenyésztés és tejtermelés mellett a baromfityenyésztés és kerti gazdálkodás, valamint a helyi viszonyoknak megfelelő háziipar cultusának rendszere. És a munkabíró családfő ne csak parancsoló feje legyen a család munkálkodó tagjainak, hanem fogja meg maga is a munkát s a család tagjai közül a nélkülözhetőket szorítsa kere-

setre, akár a nagygazdaságokban, akár pedig gyárakban vagy ipartelepeken.

De manapság mit tapasztalunk? Tapasztaljuk, hogy az az erőteljes, java korában levő családfő az év 12 hónapja közül alig dolgozik három hónapra valót és dolgozik helyette az asszony és a családnak munkára képes összes férfi és női tagjai; ő maga pedig elpipálgat, újságot olvas, vagy elsétál a koresmába néhány deci bor mellé. De ha azután szoritja a gond és a szükség és elhatározza magát az Amerikába való vándorlásra: tud ott dolgozni egész éven keresztül, naponként 8–10 órán át; mert ott idegenben van, nem restelli a munkát, de meg mert a kényszerűség is hajtja.

A kivándorlás megszüntetésének legfőbb gyógyszere volna tehát, nem pusztán Vas vármegyében, hanem az egész országban, minél több gyárnak és ipartelepnek létesítése; hol a szegényebb sorsú kisiparosokon kívül, a paraszt-gazdaságokban nélkülözhető férfi- és nőtagok is tisztességes munkabér biztosítása mellett állandó foglalkozást és biztos megélhetést találhatnak.

Másik lényeges orvoslási módja lenne a kivándorlás megszüntetésének a parcellázás lehetőségének előmozdítása, a nagyarányú kötött birtokok egy részének felszabadítása oly czélból, hogy úgy a földéhes zsellér és mezei munkás, valamint a paraszt-családok kötelékeiből kiszabadult, az önállóságra és családalapításra vágyó férfi és női tagok módot és alkalmat találjanak tradicionális törekvésük és legédesebb álmaiknak valóra váltására azáltal, hogy ingatlan vagyont szerevve, otthont teremtvé, megvethessék legtermészetesebb alapjait egy hosszúra terjedő élet földi boldogságának!

A gyári munkások részére pedig akár hatósági, akár állami gondoskodás mellett, minden önző speculatio kirekesztésével, létesíttessenek munkáslakások; ezeknek árát, a helyi szokás szerint fizetendő lakbérhez való pótlás mellett törlesszék a munkások bizonyos évsorozaton keresztül s ha azt a munkást odakötjük ahhoz a kis ingatlanhoz, melyről elmondhatja büszkén, hogy: »az én házam, az én váram«, akkor őt sem kell féltenuünk az Amerikába való vándorlástól.

Most pedig berekesztjük dolgozatunkat, Hegedüs Lorántnak »A dunántúli kivándorlásról« írt alapos és jeles munkájában foglalt azon igazság hangoztatásával, mely szerint »A keresetet csak kettő adhatja meg: gyáripar és a földbirtok földarabolása!«

